

NR I 2018

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
F. museichef Göran Larsson, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Jes Wienberg: Runstenshögen i Lund – ett bortglömt minnesmärke	1
Jens Vellev: Et industrianlæg og en votivsten på Hven fra renessancen: Om Tycho Brahes papirmølle	10
Torbjörn Ahlström och Caroline Arcini: Skelett vittnar om förhistorisk mobilitet och migration – Gamla frågor, nya metoder	26
Fredrik Tersmeden: Winstrups betydelse för Lunds universitets tillkomst – en omstridd fråga	35

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Runstenshögen i Lund – ett bortglömt minnesmärke

Av Jes Wienberg

Professor, historisk arkeologi, Lunds universitet

Bakom »Meteorit» från 2017, som invigdes vid Universitetsplatsen i Lund för att markera 350-årsjubiléet för universitetet, finns ett annat lite bortglömt minnesmärke, nämligen Runstenshögen, som många tror är en gravhög från vikingatiden. Minnesmärket består av en jordhög omgiven av sex runstenar och den har en komplicerad historia. Minnesmärket är konstruerat av stenar från tidigare monument; stenarna är hämtade i Gårdstånga, Norra Nöbbelöv, Skivarp, Valleberga och Vallkärra. Runstenarna har flyttats flera gånger innan de hamnade just här. Före 1957 stod en stor runsten på toppen av högen, Lundagårdsstenen, men den är nu tillbaka på Helgonabacken i Lund, där den en gång upptäcktes, placerad på universitetsbiblioteket. Och syftet med minnesmärket, att markera universitetets 200-årsjubileum 1868, är sedan länge bortglömt. Minnesmärket används istället i nya sammanhang, som plats för picknick, av turister, i studenternas nollningslekar, under Lundakarnevalen och i samband med utbildningen av studenter i arkeologi.

Bakom meteoriten

En svart meteorit med ett avtryck av ett gyllene lejon landade i oktober 2017 på universitetsplatsen i Lund (fig. 1). Just »Meteorit» kallas det nya minnesmärket, som skall markera Lunds universitets 350-årsjubileum, där »stenen» av brons syftar till en meteorit som slog ned i Ekeby i Skåne 1939 – och lejonet syftar till universitetets sigill sedan 1668, där lejonet med boken och svärdet ständigt är beredd till bådadera.

Universitet är i många fall omgivna av monument och minnesmärken, som skall vittna om deras höga ålder och många framstående forskare. Ingången till Köpenhamns universitets huvudbyggnad flankeras således av sex byster med fysikern Niels Bohr som den mest kända. Mitt framför Uppsala universitets huvudbyggnad står en staty av Erik Gustaf Geijer – och i parken finns inte mindre än nio runstenar.

Också Universitetshuset i Lund är kringgårdat av ett antal minnesmärken. Mitt på Universitetsplatsen reser sig en hög fontän

från 1888, där en pojke blåser i ett ymnighetshorn. Byster av namnkunniga professorer har tillkommit efter hand – Sven Nilsson 1902 söder om Universitetshuset samt Kilian Stobæus, Anders Jahan Retzius och Sven

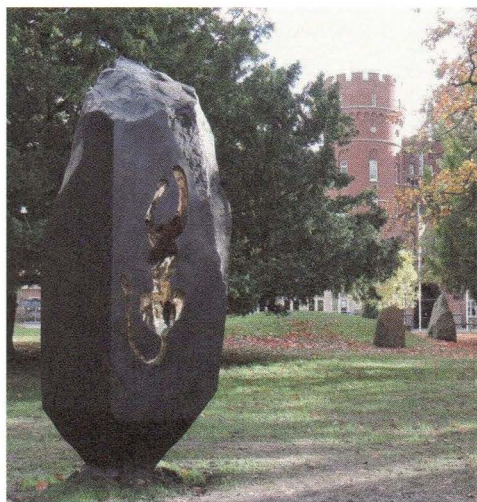

Fig. 1. Meteorit med Runstenshögen i bakgrunden; minnesmärket är skulpterat av Charlotte Gyllenhammar. Foto: Jes Wienberg, okt. 2017.

Fig. 2. Runstenshögen och Sven Lagerbrings byst vid Universitetsplatsen i Lund. Foto: Jes Wienberg, mars 2014.

Lagerbring 1906–07 i periferin av Universitetsplatsen. Vid universitetets 250-årsjubileum 1918 restes Axel Ebbes stensculpatur »Mannen som bryter sig ur klippan», en gåva av Lunds stad. Och så finns ett minnesmärke med runstenar bakom Meteoriten, äldre än de andra minnesmärkena och även det uppfört inför ett jubileum (fig. 2).

Jubileum och minnesmärke 1868

Universitetet firade sitt 200-årsjubileum 1868. I samband med jubileet skänkte den nybildade »Föreningen för Skånes fornminnen och historia» ett minnesmärke till universitetet, som har gått under flera namn: Runhögen, Runstenshögen och Runstenskulen. Föreningen, som etablerades 1865, ändrade senare namn till »De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening»,

som återupplivad ger ut tidskriften *Ale* sedan 1961.¹

Runstenshögen tillkom i en tid av romantiskt vurmande för det fornnordiska, för den lokala historien, för nationen och även för det skandinaviska, där vikingen var en gemensam nämnare. Initiativet till minnesmärket togs av föreningens sekreterare, historikern Martin Weibull, på ett möte redan 1866. Syftet med minnesmärket var att hylla Lunds universitet vid dess jubileum och att skydda runstenarna: »söka samla alla sådana runstenar inom de skånska landskapen, hvilka redan rubbade från sina ursprungliga platser, der och hvar nu stode utsatta för fara att lida skada eller för att rent av förkommas».²

Det måste noteras, att när minnesmärket uppfördes var det i hörnet av den Gamla Botaniska trädgården, som var lokaliserad norr om Kungshuset, alltså där Universitetsplatsen

Fig. 3. Runstenshögen i Gamla Botaniska trädgården i Lund. Träsnitt efter teckning av G. Emil Libert. Tryckt i *Illustreret Tidende* årg. 11, nr. 556, 22 maj 1870, s. 293.

nu finns. Kungshuset var då universitetets huvudbyggnad och här inhystes Historiska museet, varför minnesmärket uppfattades som ett »fyllnadstillägg» till museets samlingar.

Museum av runstenar

I den danska veckotidningen *Illustreret Tidende* presenterades 1870 den nya anläggningen som ett »Museum af Runestene» (fig. 3). Tidningen uppmanade besökare att bidra till läsningen av runinskrifterna genom att avteckna eller kopiera stenarnas texter med gipsavgjutningar eller pappersavtryck.³ En kort tid senare finns även ett fotografi, som visar högen, och där muren längs Sandgatan, som avgränsade Gamla Botaniska trädgården, ännu fanns på plats (fig. 4).

Fig. 4. Runstenshögen med Lundagårdsstenen. Fotograferad under perioden 1868–77, Historiska museet i Lund.

Minnesmärket utformades ursprungligen som en gravhög med sex vikingatida runstenar från Skåne. På toppen av högen sattes Lundagårdsstenen, som redan fanns i staden, och längs foten fem stenar insamlade i Skåne – två stenar från Gårdstånga samt en från respektive Skivarp, Vallkärra och Örja.

Lundagårdsstenen upptäcktes på 1680-talet i ruinerna av Allhelgonaklostret på Helgonabacken. Senast 1751 flyttades stenen ner i Lundagård, där den låg i tre delar framför ingången till Kungshuset, som då fungerade som universitetets huvudbyggnad. Lundagårdsstenen har ursprungligen ingått i ett monument med flera stenar, kanske en skeppssättning eller ett monument som det i Västra Strö eller det delvis förstörda från Hunnestad, nu på Kulturen, där stenar med och utan text och bilder samsas. Lundagårdsstenen bär inskriften »Torgisl, son av Esge Björnsson, reste dessa stenar efter sina båda bröder, Olof och Ottar, goda landmän». Texten ramas in av fyra små kors och stenen är smyckad med bilder – en mask samt ytterligare en mask omgiven av två motställda djur, beväpnade med sköldar och svärd; masken omgiven av djur föreställer troligen Odin och bröderna Olof och Ottar som »ulfhedningar». Runstenen tillhör övergångstiden mellan hedendom och kristendom och kan dateras till årtiondena omkring år 1000, alltså tiden för etableringen av staden Lund.⁴

Två runstenar hittades av Nils Gustaf Bruzelius i kyrkogårdsmuren i Gårdstånga 1867. Inskriften på den första lyder »..usti och Gunnar reste stenar dessa efter kn.. och ..björn, kamraterna sina. Dessa kämpar voro vida kända i viking.»⁵ Stenen är således en av de få, som faktiskt nämner begreppet viking i samtiden. Den andra har inskriften »Asser satte dessa stenar efter Tobbe.»⁶

Runstenen från Skivarp hittades i kyrkogårdsmuren på 1800-talet. Den sprängdes i tre delar och återanvändes dels i en trappa,

dels i en skorsten, men sattes ihop igen av Bruzelius 1864 och kom därefter till Runstenshögen. Inskriften lyder »Tomme reste sten denna efter ??, kamraten sin.»⁷

Runstenen från Vallkärra är känd sedan 1627 och det berättas, att en bonde som hade flyttat stenen blev hemsökt. Inskriften lyder »Tova reste stenar dessa efter Gammal, bonden sin, och Asser sonen hans.»⁸

Runstenen från Örja upptäcktes i kyrkogårdsmuren vid en ombyggnad 1867. Inskriften lyder »Står efter firi, Åses son(?)...»⁹

För övrigt, nära Runstenshögen stod från början även två gravstenar. Den ena var en tidig romansk gravsten från Allhelgonaklostret. Den försvann från högen, men återfanns på Kapitelhusets tomt 1927 och är nu utställd på Historiska museet i Lund.¹⁰

Universitetsplats i omvandling

Platsen, där Runstenshögen uppfördes, var i snabb omvandling från mitten av 1800-talet. Akademiska föreningen var klar 1851 (utvidgades 1909–11). Anatomen strax norr om Runstenskullen tillkom 1853 och har sedan dess varit hem för olika verksamheter – anatomi (1853–97), geologi (1897–1930), teologi (1930–93), arkeologi (1994–2014) och därefter lönekontor. Botaniska trädgården flyttade 1862 till ett område öster om staden, där den finns idag, och den gamla trädgården blev park. 1868, alltså samma år som Runstenshögen tillkom, inrättades det gamla orangeriet som skulptursal, och en sommarrestaurang byggdes. Under de följande årtiondena togs murarna bort kring den Gamla Botaniska trädgården; muren i öster längs Sandgatan och intill högen revs således 1878. En ny universitetsplats planerades av arkitekten Helgo Zettervall. Platsen inramades i söder av Kungshuset (ombyggt 1877–79), i väster av Universitetshuset (1878–82), i norr av Palaestra et Odeum (1883), som ersatte

orangeriet samt av Anatomiska institutionen (1853). Från att ha gömts bakom en mur, i ett område enbart för akademiska medborgare, kom Runstenshögen att ingå i ett öppet geometriskt rum med fontänen i centrum och så småningom byster av kända akademiker i periferin. Och kontakten med Historiska museet förändrades, när museet 1882 flyttade till Universitetshuset, 1908–10 tillbaka till Kungshuset och 1918 till den nuvarande museibyggningen vid Kraftstorg.¹¹

Läraren Ehrenfried Neander minns på sina äldre dagar tiden som student, när Runstenshögen skulle anläggas samtidigt med att arbeten pågick för den nya Universitetsplatsen:

»Så kom arkitekten, och byggfolket ryckte in, och platsen planerades. I samme veva hade Anatomicums källare överbefolkats av råttor, för vilka 'Cato major' en vacker dag satt gift med det lysande resultat, att han kunde rada upp råttor över hela gårdsplatsen. När professor Naumann kom och fick se denna abundance de richesse, gav han med ett 'fi tusan' order att tillintetgöra den. Det hände sig så lägligt, att man just den dagen höll på att lägga upp 'ättehögen' vid Anatomicums gavel. Cato passade på och tömde en stor videkorg med råttor på platsen, högen kastades upp över dem, och i tidens fullbordan restes runstenen på dess topp.»¹²

Minnesmärke i omvandling

Runstenshögen har även den förändrats flera gånger, då två nya runstenar har tillkommit, medan två andra har tagits bort. Den första förändringen skedde när runstenen från Örja behövde skyddas mot vädret och därför flyttades inomhus i museet i Kungshuset 1876;¹³ idag finns den i Domkyrkomuseets källare.

Den andra förändringen var, när en runsten från Norra Nöbbelöv flyttades till högen 1901. Runstenen hade noterats i kyrkogårdsmuren 1739, men flyttades omkring 1775 till gränsen mellan Norra Nöbbelöv och Fjelie, sedan 1875 till prästgården i Fjelie och därifrån till Lund. Inskriften lyder »Tue reste sten denna efter Omun, sin kamrat...»¹⁴

Den tredje förändringen skedde vid samma tid, då runstenen från Valleberga DR 337 restes vid högen. Enligt fotografier i Per Bagges samling i Lunds universitetsbibliotek, fanns stenen inte vid högen 1899, men när Bagge fotograferade Universitetsplatsen i snö 1901, var den på plats (fig. 5). Stenen hade hittats i två delar på 1700-talet. Delarna försvann åt var sitt håll, men kunde återföras av Bruzelius 1869. Stenen bär ett kors och inskriften lyder »Sven och Torgot gjorde kumler dessa efter Manne och Svenne. Gud hjälpe själen deras väl; men de ligger i Lon-

Fig. 5. Runstenshögen vid Universitetsplatsen. Foto: Per Bagge, 1901, Universitetsbiblioteket i Lund.

Fig. 6. Lundagårdsstenen med mask och vargar uppmålad. Färg och foto: Ivar Lindquist, Lunds universitetsbibliotek, troligen 1953.

don.»¹⁵ Ortnamnet »Luntunum» tolkas antingen som London i England eller mera tveksamt som Lund i Skåne; städerna hade i samtiden liknande namn.¹⁶

Den fjärde och hittills sista förändringen var 1957, när Lundagårdsstenen flyttades till Universitetsbiblioteket, där den fortfarande är rest i förhallen. Stenen flyttades efter en ombyggnad och utvidgning av biblioteket. Stenen kom »hem» till Helgonabacken som bibliotekets äldsta, största och tyngsta dokument – dock inte till utlån.¹⁷

Runstenar i fokus

Runstenshögens stenar har fått uppmärksamhet i samband med besök av runologer, ritare och fotografer. Runstenshögens stenar har

Fig. 7. Vallkärrastenen vid Runstenshögen med inskriften »Tova reste stenar dessa efter Gammal, bonde sin, och Asser sonen hans.» Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet i Köpenhamn, mars 2015.

presenterats i centrala verk om runstenar, i historiska översikter för Skåne och i böcker om Lund och universitetet. Runstenarna ritades således av J. Magnus Petersen från Nationalmuseet i Köpenhamn 1876 för att publiceras i *De danske Runemindesmærker*.¹⁸ Filologen Ivar Lindquist lät uppmåla och avfotografera Lundagårdsstenen 1930 till *Skånelands historia*.¹⁹ Lindquist hade även en kampanj 1953, där han restaurerade en av stenarna från Gårdstånga och lät uppmåla Lundagårdsstenen (fig. 6) och andra runstenar i Lund i en färgskala inspirerad av Bayeauxtapeten.²⁰ Den danske runologen Erik Moltke undersökte, fotograferade och ritade upp stenarna 1932 inför publicering i *Danmarks Runeindskrifter*.²¹ Och senast 2015 fotograferades Runstenshögens stenar med konstljus efter mörkrets inbrott (fig. 7) för återgivning i det nya standardverket *Danmarks runesten*.²²

Bortglömt minnesmärke

1800-talets nationalromantik och skandinavism omvandlades snart till historia. Runstenshögens ursprungliga funktion som minnesmärke glömdes bort. I ett 1900-tal präglad av framsteg och modernisering fanns inget som hindrade, att högens mest markanta sten kunde flyttas för att ingå i ett nytt sammanhang. Minnesmärket amputerades, tillsynes utan protest.

När inte turister eller familjer till gäststugor låter sig fotograferas vid runstenarna, fungerar högen i dag som lunchställe, som lekplats vid »nollning» av nya studenter, som del av Karnevalsområdet vart fjärde år – och som övningsområde för arkeologistudenternas utbildning i digital dokumentation (fig. 8).

Den österrikiske författaren Robert Musil

hävdade, att »det finns inget i världen så osynligt som ett minnesmärke» Musil 1936, s. 87.²³ För även om syftet med att resa ett minnesmärke är att just påkalla uppmärksamhet och skapa ett evigt minne, så fungerar det sällan som det var tänkt. Trots valet av varaktiga material som sten eller brons, så ignoreras eller glöms monumentets budskap snart bort med uppväxten av nya generationer. Då behövs minnesmärket inte längre, det blir »meningslöst». Minnesmärket blir »osynligt», kan monteras ned eller får ny aktualitet efter att ha flyttas till en annan plats. Även Meteorit kan komma att hamna i bakgrunden av nya initiativ.

Men kanske kan Runstenshögen få ny aktualitet som en påminnelse om en annan osynlighet eller frånvaro.²⁴ För sedan skulpturerna framför Universitetshuset förestäl-

Fig. 8. Stefan Lindgren från HumLab och Nicolo Dell'Unto från Institutionen för arkeologi och antikens historia utbildar arkeologistudenter i digital dokumentation. Foto: Jes Wienberg, april 2012.

lande de fyra fakultetsmadammerna togs bort 1902 är Vallkärrastenen's Tova, med betydelsen 'den sköna' den enda kvinna som med visshet är representerad vid Universitetsplatsen.²⁵

Summary

In 2017 a monumental sculpture named Meteorit was officially inaugurated to mark the 350th jubilee of Lund University. An older monument, known as Runstenshögen (the Runic Stone Mound) is situated close to the Meteorit. Many believe that this is a burial mound dating back to the Viking Age. It is shaped like a mound surrounded by six runic stones and its history is complicated. The runic stones had been collected from different monumental sites, namely Gårdstånga, Nöbbelöv, Skivarp, Valleberga, and Vallåkra. They had actually been moved several times before being placed in the University Square. Prior to 1957 a huge runic stone was placed on top of the mound, the Lundagård Stone, but it has now been moved back to its original site on Helgonabacken in Lund. The original purpose of the mound and its runic stones was to mark the 200th jubilee of the university in 1868, but that has long been forgotten. Today it is used as a place for picnics, tourists, students' antics, festivities during the Lund Carnival and in connection with archaeological studies.

Noter

- ¹ Weibull 1966.
- ² Bruzelius & Weibull 1871, citat s. 147; Weibull 1966, s. 4ff.
- ³ *Illustreret Tidende* årg. 11, nr. 556, 22 maj 1870, s. 293f.
- ⁴ Wimmer 1904–05, s. 131ff; DR 314 med fig. 723–728; Wienberg 2016.
- ⁵ Wimmer 1904–05, s. 61ff; DR 330 med fig. 758–760; Enoksen 1999, s. 89f.
- ⁶ Wimmer 1904–05, s. 128ff; DR 331 med fig. 761–762; Enoksen 1999, s. 90f.

- ⁷ Wimmer 1904–05, s. 98ff; DR 270 med fig. 647–648; Enoksen 1999, s. 60.
- ⁸ Wimmer 1904–05, s. 102ff; DR 317 med fig. 732–733; Enoksen 1999, s. 84f.
- ⁹ Wimmer 1904–05, s. 5ff; DR 333 med fig. 765–766; Enoksen 1999, s. 91f.
- ¹⁰ Bruzelius & Weibull 1871, s. 151; Rydbeck 1932; Cinthio 2013, s. 64, nr. 153.
- ¹¹ Rydbeck 1943; Lasson & Törje 1970; Andersson *et al.* 1983, s. 17ff, 89ff, 200ff; Nilsson 1994; Larsson 2016.
- ¹² Neander 1929, s. 201.
- ¹³ Wimmer 1904–05, s. 5, DR 333.
- ¹⁴ Wimmer 1904–05, s. 85ff; DR 316 med fig. 730–731; Enoksen 1999, s. 84.
- ¹⁵ Wimmer 1904–05, s. 162ff; DR 337 med fig. 782–784, Enoksen 1999, s. 95ff.
- ¹⁶ Jfr. Carelli 2001, s. 64ff.
- ¹⁷ Wienberg 2016, s. 291ff.
- ¹⁸ Wimmer 1904–05, s. 7, 62f, 87, 99, 103, 129, 132f, 164.
- ¹⁹ Bolin 1930, s. 135, 141, 147.
- ²⁰ *Lunds Dagblad* 30 okt. 1953; *Sydsvenska Dagbladet* 30 okt. 1953.
- ²¹ Jacobsen & Moltke 1941–42.
- ²² Imer 2016, s. 2, 26, 203 (där runstenen från Vallkärra felaktigt placeras utanför Kulturen i Lund), 222, 234, 254.
- ²³ Musil 1936, s. 87.
- ²⁴ Jfr. Fagerström 2017.
- ²⁵ Tack till Bodil Petersson, Linnéuniversitetet i Kalmar, för språkgranskning.

Referenser

- Andersson, Inger & Ryding, Otto & Mårtensson, Anders W. 1983. *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram, Krafts rote*. Lund.
- Bolin, Sture 1930. *Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen*, 1. Lund.
- (Bruzelius, Nils Gustaf & Weibull, Martin) 1871. *Runstenshögen i Lund. Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och beskrifning* 1871, s. 147–151.
- Carelli, Peter 2001. *Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida dansk parocialsystem. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2000, s. 55–90.
- Cinthio, Hampus 2013. *Äldre kyrklig konst på Historiska museet i Lund. En katalog*. Lund.
- Enoksen, Lars-Magnar 1999. *Skånska runstenar*. Lund.
- Fagerström, Linda 2017. *Lejonet hade gärna fått ryta lite högre. Sydsvenskan* 25 okt. 2017.
- Illustreret Tidende* årg. 11, nr. 556, 22 maj 1870, s. 293f; Runstenene ved Lundagård.

- Imer Lisbeth M. 2016. *Danmarks Runesten. En fortælling*. København.
- Jacobsen, Lis & Moltke, Erik 1941–42. *Danmarks Runeindskrifter. Text-Atlas*. København. (förkortas DR)
- Larsson, Göran 2016. Kungshuset/ Lundagårdshuset. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2016: 4, s. 2–9.
- Lasson, Urban & Törje, Axel 1970. *Universitetsplatsen i Lund*. Det gamla Lund 51, 1969. Lund.
- Lunds Dagblad* 30 okt. 1953: Universitetets runstenar renoverade av professor I. Lindquist.
- Musil, Robert 1936. *Denkmale. Nachlaß zu Lebzeiten*. Zürich. S. 87–93. (På engelska: *Monuments. Posthumous Papers of a Living Author*. New York 2006, s. 64–68.)
- Neander, Ehrenfrid 1929. *För sjuttio år sedan. Hågkomster från hemmet, skolan och universitetet*. Lund.
- Nilsson, Sten-Åke. *Universitetshuset i Lund*. Lund. (1. utg. 1982)
- Rydbeck, Monica 1932. En ålderdomlig gravsten från Allhelgonaklostret i Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1932. K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse 1931–32, s. 24–28/ 234–238.
- Rydbeck, Otto 1943. Den arkeologiska forskningen och historiska museet vid Lunds universitet under tvåhundra år, 1735–1937. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1943. K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse 1942–1943, III, s. 1–129/ 165–293.
- Sydsvenska Dagbladet* 30 okt. 1953: Professorn som målar runstenar.
- Weibull, Jörgen 1966. De Skånska Landskapens Historiska och Arkeologiska Förening 1866–1966. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1966: 2, s. 1–12.
- Wienberg, Jes 2016. Runsten på resa – Lundagårdsstenen från vikingatid till nutid. *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*. (Red.) Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. *Lund Studies in Historical Archaeology* 17. Lund 2016, s. 279–296.
- Wimmer, Ludvig F. A. 1904–05. *De danske Runemindesmærker* III. Runestenene i Skåne og på Bornholm. København.

Et industrianlæg og en votivsten på Hven fra renæssancen: Om Tycho Brahes papirmølle

Af Jens Vellev

I Tycho Brahes »Meteorologiske Dagbog«, som blev ført af hans assistenter i årene 1582–1597, optræder 1589–1590 flere gange en *Valentin*, som stod for byggeriet af en mølledæmning til astronomens planlagte papirmølle. Det har nu vist sig, at denne specialist med navnet *Valentin von Spangenberg* tidligere havde været ansat hos Frederik II ved dennes storstilede moderniseringer af Kronborgs fæstningsværker. Han var sikkert af kongen indforskrevet fra Mecklenburg.

På sin nyopførte papirmølle producerede Tycho primært papir til sine videnskabelige værker. Papiret blev forsynet med vandmærker – det ældste i form af Brahernes våbenskjold, et senere med et motiv, der forestillede hans berømte *Uraniborg* suppleret med Tychos fædrene og mødrene våbenskjolde.

Efter papirmøllens færdiggørelse lod Tycho udfærdig en votivsten med en indskrift, der roste projektet. Stenen opbevares i dag på Tychos Fødehjem Knutstorp. Indskriften er gennem tiden blevet meget nedslidt. Ved hjælp af en ældre afskrift og fotografering med sidelys er det lykkedes i tegning at genskabe den originale udformning af teksten.

Stenen er på et tidspunkt flækket, så kun den forreste halvdel er bevaret. Ved den fornyede undersøgelse blev det opdaget, at der på stenens to smalsider i relief har været placeret Tycho Brahes fædrene og mødrene våbenskjolde.

Valentin og Den Meteorologiske Dagbog

I den såkaldte »Meteorologiske Dagbog«,¹ som blev ført af Tycho Brahes assistenter på Hven i årene 1582 til 1597, er der i marginen i manuskriptet indført en lang række notater, der ofte drejede sig om besøg af familie eller bekendte. Men også dagligdags begivenheder ved det lille videnskabelige forskningscenter kunne få en kort omtale. 26. juni 1589 noterede den anonyme forfatter: »Loffuede Vallenthin att gjøre mølledammen færdig inden 4 ugger.«² 22. juli 1590 bemærkedes det, nu på latin: »Abijt Valentinus opere aggeris apud molendinum confecto« (Valentin tog af sted efter at arbejdet med dæmningen ved møllen var blevet færdig). Dagbogen blev første gang udgivet 1876 af den flittige Tycho Brahe-forsker F.R. Friis (1836–1910),

uden at han dog gav et bud på, hvem Valentin var. Mærkeligt nok reflekterer han ikke i sine andre arbejder over, at han også dér var stødt på navnet Valentin. Det drejer sig om hans værdifulde og faktamættede *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, der udkom løbende i hæfter i årene 1872–1878. I artiklen *Efterretninger om Kronborg Slot* kommer han flere gange ind på gravearbejde omkring slottet. Her nævnes flere gange en »Valentin Graver«.

I 1570'erne indledte Frederik II de storstilede moderniseringer af fæstningsværkerne omkring det middelalderlige *Krogen*, som ved arbejdets slutning i 1577 blev omdøbt til *Kronborg Men* det var ikke blot fæstningsværkerne, der blev fornyet. Hele den gamle borg skulle i årene frem til 1585 ændre udseende og funktion til en tidssvarende og pragtfuld fyrsteresidens. I toldregnskaberne for

året 1578 anføres: »Item haver Johan Due fortinget med Valentin Graver, at han skulle kaste et Fundament i Graven vesten for Slottet ...«. ³ Arbejdet ved slottet fortsatte 1579 igen med Valentin som aktør. ⁴ Valentin – nu med opgivet efternavn Spangenberg – arbejdede videre på Kronborg i 1581. ⁵ – Under de forsatte (grave)arbejder på slottet dukker Valentin op i regnskaberne i 1583 – nu med navnevariationerne »Falenthin« og »Valenthin von Spangenberg«. ⁶ Også i 1584 og 1586 kan Friis oplyse om Valentins arbejde på Kronborg. ⁷

Historikeren Bjørn Westerbeek Dahl bragte i en artikel i *Personalthistorisk Tidsskrift* fra 2007 værdifuldt nyt om Tycho Brahes dæmningsbygger. ⁸ Med udgangspunkt i en række utrykte kilder redegjorde han for Valentins omfattende virksomhed i Nordsjælland, før han fik ansættelse på Hven. I 1577 arbejdede han som en slags entreprenør efter kontrakt med lensmanden over Frederiksborg og Kronborg Len, Johan Taube (Due). Arbejdet gik ud på anlæggelsen af fiskedamme mm. If. den første kontrakt skulle Valentin og hans folk uddybe den gamle Stubbedam i Teglstrup Hegn vest for Helsingør. Der skulle desuden ved udløbet anlægges en dæmning på ca. 10 meters bredde. Hertil kom anlægget af en ny fiskedam. Valentin fik også året efter overdraget arbejdet med flere nye anlæg, hvor hans vandtekniske viden kom til udfoldelse. ⁹

I årene 1578–86 deltog han i de omfattende bygningsarbejder, der skulle omdanne Kronborg til et moderne renæssanceslot. Fra 1585 var han også ansvarlig for arbejdet med Kongevejen mellem Kronborg og Frederiksborg. ¹⁰ 1587 fik han overladt gården *Ridderstrup i Thikiøf Sogn* på livstid, ¹¹ mod at han fremover skulle vedligeholde kongevejen mellem Kronborg og Frederiksborg. ¹² I oktober 1588 blev han officielt aftakket fra Kronborg, og hans efterfølger skulle nu have

ansvaret for fiskedammene i stedet for Valentin. ¹³ I april 1589 arbejdede han dog en enkelt dag på Kronborgs rendebane. ¹⁴ Det kortvarige arbejde her kan hænge sammen med, at han på dette tidspunkt havde fået ansættelse på Hven hos Tycho Brahe. Den Meteorologiske Dagbog noterede 26. juni 1589, som nævnt ovenfor, at Valentin lovede at gøre mølledammen færdig inden fire uger.

Efter arbejdet på Hven fik Valentin 1591 igen ansættelse hos kongen i Helsingør og deltog sidenhen ofte i projekter, der kunne udnytte hans erfaring med gravning af kanaler med tilknyttet møllebyggeri. ¹⁵ Han blev dræbt i 1611 uden for Kalmar under Christian IV's belejring af den svenske grænsefæstningsby. ¹⁶

Valentin – som han kort blev kaldt på Hven – med efternavnet von Spangenberg er som mange andre håndværkere og kunstnere ved de årelange arbejder på Kronborg indforskrevet fra udlandet. Han stammede muligvis fra en lille by Spangenberg beliggende i Hessen, sydøst for Kassel. Mere sandsynligt er det dog, at han kom fra Mecklenburg, hvor en Jost von Spangenberg arbejdede for hertug Ulrik som voldmester og kanalgraver. Han kan være vores Valentins far. Hertug Ulrik, der var svigerfar til Frederik II, har måske udvirket, at den unge Valentin fik ansættelse i Danmark ¹⁷ – og altså i kort tid også hos Tycho Brahe.

Papirmøllen på Hven

Det nævnes ikke i Den Meteorologiske Dagbog, med hvilket formål mølledam og mølledæmning var blevet anlagt. Det fremgår derimod tydeligt i et brev, som Tycho skrev den 24. november 1589 til matematikeren og astronomen Christoph Rothmann (ca. 1560–1601). ¹⁸ Han var 1584–90 ansat ved observatoriet, som landgreve Vilhelm IV af Hessen (1532–92) havde bygget på sit slot i Kassel. ¹⁹

Tycho førte en omfattende korrespondance med de to åndsbeslægtede kolleger.²⁰ I slutningen af et brev på latin fra 24. november 1589 til Rothmann præciserer han, hvad møllen skulle bruges til, nemlig papirproduktion. Den relevante passage lyder i dansk oversættelse:²¹ »Du taler om den papirmølle, som jeg nævnte, jeg ville opføre ...«

Selvom papirmøllen i november 1589 tilsyneladende var færdigbygget og klar til brug, har det if. dagbogen nok ikke helt været tilfældet. Ifølge det omtalte notat arbejdedes der på dæmningen indtil Valentins afrejse 22. juli 1590. Ja, der manglede i foråret 1590 stadig dele af møllehusets indre. Tycho har anmodet Christian IV om at måtte få fældet et egetræ, der skulle benyttes som stampetrug i møllen. Kongen skrev derfor 19. marts 1590 til den adelige Kirsten Lindenov, at hun skulle vise Tychos fuldmægtig et egnet træ i Herridsvad Klosters Len, som kan bruges til det nævnte formål:²²

Breff thill Frw Kiersten Steen Billis att skulle forlouffue Thyge Brahe att lade hugge en eg wdj Herridtzquadtz Kloster skouffe.

Vor gunst thilforn. Wiider, at Wij naadigst haffue vndt och giffuet Oss elsk:e Thyge Brahe thill Knudstrup, Wor mandt och thiener, en eg ther vdi Herritzquadtz klost[r]s leen thill ett stampe thrug vdj hans papirs mølle. Thj bede Wij ether och wille, att naar hand hoss ether ther om lader fordre, j tha lader hans fuldmechtige foruise paa the steder vdj schouffuene, som hans same eg ther thill duelig ehr, kand bekomme. Ther met scheer Wor wilge. Befallindis etv. Kiøpenhaffn thend 19. martij aar 1590.

Det kan undre, at Tycho ikke har henvendt sig direkte til Kirsten Lindenov (1534–1612), der var hans tante. Hun var 1557 blevet gift med Steen Bille (1527–1586), Tychos morbror. Det gamle middelalderlige kloster Herridsvad i Skåne var 1565 blevet givet i forlening til Steen og hans hustru i deres levetid.

Det var her, Tycho under et længere ophold i 1572 opdagede den nye stjerne. Steen Billes enke kunne åbenbart ikke uden kongelig tilladelse fælde et af lenets store værdifulde træer.

Tycho havde i 1584 indrettet et trykkeri i en af de små bygninger, der var placeret i hjørnerne af omkredsvolden omkring hans lille slot Uraniborg. Det første store færdigtrykte værk, *De mundi ætheri recentibus phænomenis* (Om de nye fænomener i æterverdenen) handlede om iagttagelserne af en komet i 1577 og blev udgivet i foråret 1588.²³ Det var imidlertid svært at fremskaffe papir til værket, og Tycho skrev derfor 7. december 1587 til »min kere swoger«, Henrik Below, kongelig befalingsmand på Spøttrup og tidligere ansat hos hertug Johan Albrecht af Mecklenburg. Tycho bad ham om at fremskaffe papir, 14 eller 15 baller i et bestemt format, fra papirmøllerne i Grabow og Neustadt.²⁴ – Det har nok været foranlediget af besværet med at fremskaffe tilstrækkeligt papir til sine udgivelser, at Tycho nu gik i gang med at opføre sin egen papirmølle. Og der skulle ansættes papirmagere.

Som nævnt ovenfor strakte møllebyggeriet med mølledæmningen sig over længere tid – i hvert fald 1589–90, vel helt til 1592. Produktionen af papir synes allerede at være begyndt inden anlæggets færdiggørelse. I et brev af 25. januar 1590 til vennen, lægen og astronomen Thaddæus Hagecius (1525–1600) i Prag beklagede Tycho sig over, at den nyansatte papirmager, som han havde sendt til Lübeck, ikke var kommet tilbage, men at trykkeriet var i gang med flere presser.²⁵ – Det første store værk, der udkom med benyttelse af papiret fra den nye papirmølle, blev udgivet som privattryk i 1592. Det drejede sig om en foreløbig udgave af bogen *Astronomiæ instauratæ progymnasmata* (Introduktion til en genoprettet astronomi). De færdige løse ark medtog Tycho, da han 1597

forlod Danmark og drog til Prag, hvor der blev arbejdet videre på trykningen, som dog først blev afsluttet i 1602, året efter Tychos død. I den første del af bogen, der blev trykt på Hven, ses flere steder et karakteristisk vandmærke i form af Brahernes våbenskjold: En sølvfarvet (hvid) pæl (sv.stolpe) i sort. Farverne er jo af naturlige årsager ikke kommet med. Over skjoldet ses Tychos initialer »TB«. Senere benyttede Tycho et mere detaljeret vandmærke, der forestillede hans Uraniborg. Her ses endvidere både hans fædrene og mødrene våbenskjolde (fig. 1–2).²⁶

Tycho har naturligvis været stolt af sit lille industrianlæg, som også er med på det kort over Hven, han lod udarbejde ud fra moderne opmålingsmetoder. Her ses møllen liggende ved den sydvestlige kyst med de mange opdæmmede små søer spredt over store dele af øen. Kortet blev første gang trykt som træsnit i Tycho Brahes brevveksling med landgreve Vilhelm IV af Hessen, *Epistolae Astronomicae* 1596 (fig. 3). Trykstocken blev genbrugt i *Astronomiæ Instauratæ Mechanica* (Den fornyede astronomis mekaniske del) fra

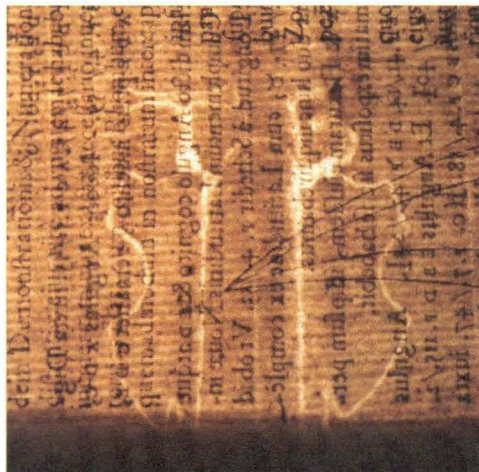

Fig. 1. Det ældste vandmærke, Tycho Brahe anvendte, ses i nogle af arkene til hans ufærdige udgave af *Astronomiæ instauratæ progymnasmata*, der udkom som privattryk 1592 og i færdig form 1602 med benyttelse af trykark fra 1592. Foto: Jens Vellev efter et eksemplar af 1602-udgaven i privateje.

1598. Møllen med betegnelsen G fik her en kort beskrivelse (oversat fra latin):²⁷ »En papirmølle, som også kan male korn og yderligere kan forarbejde forskellige skind –

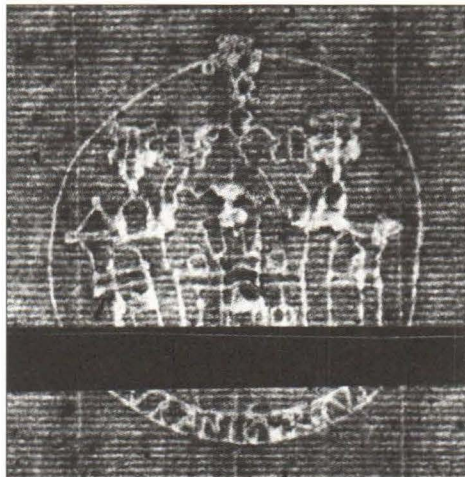

Fig. 2. I 1596 udsendte Tycho Brahe sin videnskabelige brevveksling med astronomerne i Hessen, *Epistolarum Astronomiarum*. I nogle af arkene ses et vandmærke, vist til venstre, med en gengivelse af Uraniborg. Illustrationen til højre er sammensat efter en række fotografiske optagelser, udført med en særlig teknik. Mærket måler ca. 7,5 cm i diameter. Foto og tegning: Jens Vellev.

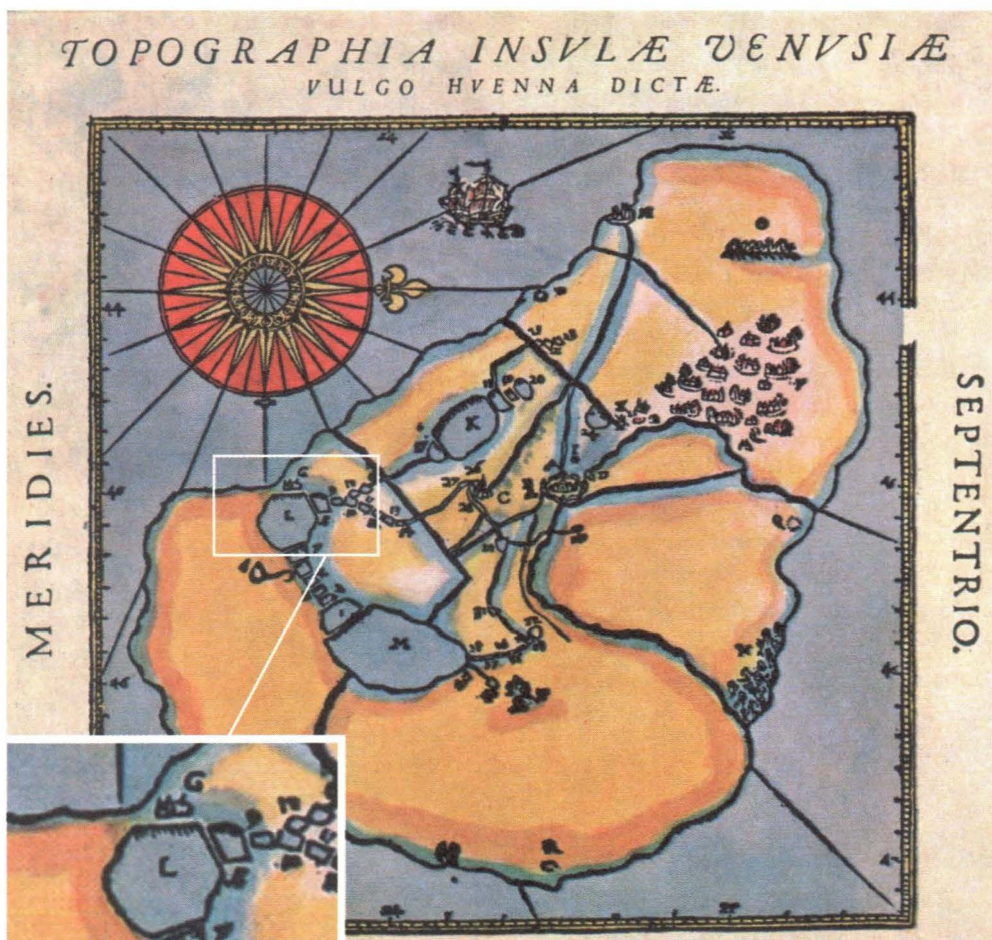

Fig. 3. Øen Hven, som i 21 år var rammen om Tycho Brahes intense forskningsliv, fremvistes på værdig vis i en nøjagtig opmåling, hvor de mange opstemmede damme er angivet. Kortet blev først bragt i *Epistolarum Astronomicarum* (1596), men trykstocken genanvendtes to år senere i *Astronomiæ Instauratæ Mechanica* (1598), trykt i Wandsbek. Papirmøllen (G) ses ved den store sø (L). Farvelagt træsnit efter det ene af tre eksemplarer af bogen, der findes på Det Kongelige Bibliotek.

alle disse tre slags arbejder kan udføres samtidig eller hver for sig.« Mon ikke de forarbejdede skind skulle benyttes til indbinding af hans bøger?

Votivstenen

Tycho var en umådelig selvoptaget herre. På udvalgte steder på sine bygninger og instrumenter placerede han fortællende indskrifter,

der ofte fremhævede hans personlige indsats. Han forsynede den flittige nordtyske teolog og digter Nathan Chytræus (1543–98) med oplysninger om de mange indskrifter på Hven, så de kunne indgå i dennes stort anlagte værk med gengivelse af indskrifter fra et varieret udvalg af bygningsværker rundt om i Europa. Nathan kunne indlemme et udvalg af indskrifterne på Hven i sin indskriftsamling på hele 846 sider, der udkom 1594 i

Herborn i Nassau. Den lange titel forklarer detaljeret indholdet. Der indledes med *Variorum in Europa itinerum deliciae; seu, ex variis manv-scriptis selectiora tanlvum inscriptionum maxime recentium monumenta* ... (Højdepunkter fra forskellige rejser i Europa, eller: særlig udvalgte mindesmærker af især nye indskrifter fra forskellige håndskrifter...).²⁸ Værket udkom i den lille by 70 km nordvest for Frankfurt. Chytræus, der havde arbejdet som professor i poetik ved universitetet i Rostock, var blevet anklaget for kryptokalvinistiske holdninger. Han måtte derfor forlade byen i 1592, hvorefter han blev rektor for latinskolen i Bremen. I 1594 kunne hans indskriftsamling udgives i Herborn, hvor det i 1584 oprettede universitet var midtpunkt for den kalviniske lære i det centrale Europa. Bogtrykkeren var Christoph Rab (Corvin), der var kendt for at udgive smukke bøger med fejlfri sats. Halvdelen af værkerne stammede fra Herbornprofessorer, der tilhørte den reformerte trosretning. Nathan takker i forordet, blandt utroligt mange andre, Tycho: »Danica magna ex parte refero accepta viro & Mathematico nobilissimo Tychoni Braheo« (De danske indskrifter, jeg anfører, har jeg for størstedelens vedkommende modtaget af matematikeren og adelsmanden Tycho Brahe, fol. iv recto), og kan s. 593–601 gengive et større udvalg af de latinske indskrifter fra Hven.²⁹ En indskrift om papirmøllen kom med:

Hoc valium, & molendinum papyraceum, cum omnibus adiunctis artificijs, & superius dispositis piscinis, hic vbi nihil tale antea extitit, instinctu, ordinatione & sumptibus propriis, patriæ, sibi, & postens,

Tycho Brahe O.F. de Knudstrup F.F.
Incepit anno 1590, compleuit 1590.

Denne dæmning og papirmølle med alle tilhørende indretninger og de ovenfor anbragte fiskedamme har Tycho Ottesen Brahe til Knudstrup her, hvor der tidligere intet af den-

ne art fandtes, efter egen plan, ved egen indsats og på egen bekostning ladet bygge til gavn for sit fædreland, sig selv og sine efterkommere. Påbegyndt 1590. Færdiggjort 1590.³⁰

Det fremgår ikke, hvor indskriften har været placeret, heller ikke af *Inscriptiones Haffnienses*, som Peder Hansen Resen (1625–1688) udgav i 1668. Her inddrog han også Hven i et stort afsnit. Med udgangspunkt i Tychos trykte værker gengav han ikke blot bygningsindskrifter, men også digte. Fra Chytræus' udgivelse bringer han s. 335 indskriften om papirmøllen med få grammatiske justeringer.³¹ Bemærkelsesværdigt er blot, at han ændrer året i »Incepit anno 1590« til 1589, hvilket jo giver bedre mening. Resen har vel her skelet til den på hans tid tilgængelige litteratur fra Tychos hånd (bl.a. det oven for citerede brev til Rothman), som jo dokumenterede, at anlægsarbejderne var startet i 1589.

Resens version gentages i genealogen Oluf Bangs (1710–1783) ganske omfattende Tycho Brahe-biografi, der udkom som kapitler i hans *Samling af Adskillige Nyttige og opbyggelige Materier saavel Gamle som Nye*. Der nåede 1743–1747 at udkomme to bind med syv stykker (hefter) inddelt i nummererede »afsnit«. Tycho-biografien udkom spredt i andet bind bragt over fire kapitler. I kapitel 2 kommer han også ind på papirmøllen med de tilhørende opstemmede mølledamme. Han slutter det korte afsnit med: »Af alt dette fandtes intet noget på Øen tilforn; til Afmindelse om dette lod han udhugge en Steen, som blev sat i Møllens Muur med følgende Ord«. Og derefter følger teksten citeret efter Resens version med byggestarten 1589.

Oluf Bang har nok aldrig set stenen, og hans bemærkning om stenens placering i møllens mur kan have været noget, han har forestillet sig. Som det senere skal vises, lod Tycho udarbejde en (anden?) 'votivsten', der

har stået oprejst med skrift og motiver på alle fire sider. Stenen blev beset på Hven af professor i astronomi Jørgen From (1605–1651). Han blev 1647 *mathematicus superior* (lærer i den højere matematik, dvs. astronomi) i samme stilling, som Tycho Brahes dygtige assistent Christian Sørensen Longomontanus (1562–1647) havde haft.³² From er valfartet til Hven for at besigtige de få bygningsrester, som Tycho havde opført. Han benyttede lejligheden til at nedskrive stenens tekst på stenen. Hans afskrift indgik senere i de omfattende samlinger til Tycho Brahes historie, som gehejmarkivaren og historikeren Jacob Langebek (1710–1775) indsamlede. Store dele blev udnyttet i hans grundlæggende biografi, der – uden forfatterangivelse – udkom spredt i hæfterne i bind 2 i hans *Danske Magazin*. Her kunne han med personlige kommentarer redegøre for Froms afskrift.³³

Endskiønt en Inscription, som Resenius og andre anføre, giver tilkiende, at denne Mølle først blev begyndt Aar 1589, men fuldendt 1590. Derimod er os faldet et Papir i Hænderne, skrevet med Georgii Frommii Haand, som i forige Seculo var Professor her paa Universitetet, hvorpaa, iblandt andet Tyge Brahe vedkommende, findes bemeldte Inscription, som Georg. Frommius længe efter Tyge Brahes Tid selv havde afskrevet paa Hveen, saaledes forandret, at Møllen skulle være begyndt 1590. og fuldendt 1592. Inscriptionen lyder med Frommii egne Ord saaledes:

In Saxo in Huena relicto sic legi Georg. Frommius

Hoc valium & MOLAM
Papyraceam cum omnibus
Adjunctis artificiiis & superius dispositis piscinis
Hic ubi nihil tale ante extitit
In patriæ, suum, posterorumqve
Commodum ordinatione
Labore & sumptibus propriis
Tycho Brahe O. de Knudstrup
F.F.

Incepit anno 1590. Complevit 1592.

Subscriptum:

DVM TEMPVS HABEMVS OPEREMVR.

Denne dæmning og papirmølle med alle tilhørende indretninger og de ovenfor anlagte fiskedamme har Tycho Ottesen Brahe til Knutstorp her, hvor der tidligere intet af denne art fandtes, efter egen plan, ved egen indsats og på egen bekostning ladet bygge til gavn for sit fædreland, sig selv og sine efterkommere. Påbegyndt 1590. Færdiggjort 1592.

Tilskrevet:

Lad os arbejde, mens vi har tid.

Det fremgår ikke, hvor på øen professor From fandt frem til stenen. Den blev senere – måske i 1740-årene, som det ofte uden nærmere dokumentation anføres – transporteret fra Hven til Tycho Brahes fødegård Knutstorp i Skåne. Her kunne den studeres, men indskriften blev efterhånden slidt, så den blev stort set ulæselig. Senere antikvariske afhandlinger gentager derfor den version af professor From fra 1600-tallet, som Langebek bragte i 1746.

I årene 1823–1824 blev der foretaget arkæologiske undersøgelser af ruinerne efter Tychos *Uraniborg* og *Stjerneborg* på Hven under ledelse af sognepræsten Nils Johan Ekdahl (1799–1870), der skrev nogle få rapporter.³⁴ Resultaterne blev kort inddraget i en redegørelse, som blev oplæst af biskop Vilhelm Faxé (1767–1854) på mødet 19. oktober 1824 i *Physiographiska Sällskapet* i Lund.³⁵ Her benyttede Faxé anledningen til også at orientere om indskriftstenen, som:

skall efter berättelse blifvit transporterad på 1740-talet från Ön till Knutstorp, der T Brahe är född. Den träffades der förledne vecka af Adjunct Ekdahl, och blev af nu varande Egare H. Herr Grefve Arvid Ad. Wachtmeister öfverlemnad til Antiquitets-Museum vid Kongl. Carolinska Academien i Lund.³⁶

Ekdahl har åbenbart ikke foretaget en ny læsning af indskriften, og Faxé citerer den i

sin redegørelse efter versionen i *Danske Magazin*.

Det er uklart, om stenen virkelig blev transporteret til Lund. I hvert fald opbevares den nu på Knutstorp. Nogen mere detaljeret undersøgelse af stenen synes der ikke at være foretaget. Den omtales således kort i udgaven fra 1919 af *Opera Omnia*.³⁷ Forsideteksten gengives her efter den ovenfor omtalte publikation af Vilhelm Faxe fra 1824. Udgiverne, astronomen I. L. E. Dreyer med hjælp af filologen Hans Ræder, har åbenbart ikke underkastet stenen en nøjere granskning.

Interessen for mølleanlægget var dog ikke stor. Mange mente, at der overhovedet ikke – bortset fra svage spor i terrænet efter mølledammene – var bevaret rester af det lille møllehus. Det ændrede sig i 1929. Som så mange andre astronomisk interesserede rejste installatør N. A. Møller Nicolaisen (1874–1954) i 1929 til Hven. Han havde i 1924 grundlagt sit eget observatorium i Vejle, og nu ville han med egne øjne se stedet, hvor hans forbillede havde udført sine årelange observationer. Han havde tilknytning til *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* og deltog i publikationen af »Iagttagelser af forandrelige Stjerner«, og i årgangen 1930 kunne han berette om sit besøg og om opdagelsen af stedet, hvor møllen havde ligget:³⁸

Mange Turister besøger den smukke idyllisk beliggende Ø i Øresund, og mange besøger den ogsaa for at studere disse. – Dette var også Aarsagen til, at jeg i 1929 besøgte Hven, og at jeg da den 13. Juli tilfældig skulde faa Øje paa et nyt Minde fra Tycho Brahes Tid, en Levning, der ikke tidligere er beskrevet i Øens Historie, som derfor ikke har været kendt som noget, der er kunstigt frembragt. Denne Levning vil jeg betegne som en kæmpemæssig Vold eller Dæmning, den største af de mange Dæmninger Tycho Brahe lod opføre ved sit Papirmølleanlæg.

Det blev starten til de arkæologiske udgravninger af møllehuset, som han med stort udbytte fik lejlighed til at udføre i årene 1933–1934. Resultaterne publicerede han i flere numre af *Nordisk Astronomisk Tidsskrift*. I redigeret form blev de bragt i en lille selvstændig publikation i 1946 – i 400-året for Tycho Brahes fødsel.³⁹

Møller Nicolaisen var en dygtig fotograf, og i artiklen fra 1930 bragte han et fotografi af møllestenen på Knutstorp, der blev beskrevet som følger:⁴⁰

Inskriptionen er i Tidens Løb bleven en Del medtagen og ret vanskelig at læse, men i gamle Bøger findes Teksten aftrykt.

Derefter citeres teksten efter gengivelsen i *Danske Magazin* fra 1746. Han undrer sig over den supplerende tekst:

Det sidste ord i sætningen TEMPUS HABEMUS OPEREMUR, der i Virkeligheden staaer øverst på Stenen, er vanskelig at identificere. De to første Ord staaer jo tydeligt paa Forsiden, men fortsættelsen skal findes paa Kanterne af Stenen og her kniber det med Tydningen. Paa Bagsiden er der ingen Inskription, men paa Kanten af Stenens Sokkel findes en Bemærkning, der saa vidt mig bekendt ikke er læst eller oversat af nogen.

Møller Nicolaisen har dog ikke studeret teksten nøjere, og i et senere hæfte af årgangen kan Harald Mortensen (1878–1957), en anden Tycho Braheamatørforsker, supplere – åbenbart med udgangspunkt i egne observationer, idet hovedindskriften dog ikke gives (!):⁴¹

I en nyere Tid er Stenens Bagside, vistnok for at lette Transporten, borthugget. Derved er Overskriften, der har staaet på Stenens fire Sider, blevet ufuldstændig. Indskriften læser jeg saaledes (det indklamrede mangler): BONV(M) DVM TEMPVS HAB(EMVS OPEREMVR), der kan oversættes ved *Lad os virke medens vi have den gode Tid*. ... Den af Hr. M.N. nævnte Indskrift »paa Kanten af

Stenens Sokkel« – Stenens nederste højre Side – er en kort Notits om en nyere Flytning af Stenen.

Den næste, der undersøgte sten og indskrift med kritiske øjne, var Eva Bergman. I det svenske tidsskrift *Forvännen* publicerede hun i 1934 en kort artikel »Inskriptionsstenar rörande Tycho Brahes papperskvarn«. ⁴² Her bringer hun et foto af stenens forside med tilhørende tekst: »Inskriptionssten rörande Tychos papperkvarn. Storlek 110 x 50 x 25 cm.« Hendes beskrivelse af stenen, vel den første grundige, der er publiceret, lyder: »Den är av kalksten, mycket skadad, och hela baksidan saknas. Mitt å vardera kanten (smalsidan) återfinnes ett stort sköldformigt relieffält, och genem formen på detta – nästan till hälften avskuret – kan man beräkna stenens ursprungliga tjocklek. Textytan är väl bevarad och inskriptionen kan annu läsas.« – Hun henviser til teksten i *Danske Magazin* 1746 (citeret ovenfor), men gengiver den udelukkende – rigtigt – med versaler og anvender v i stedet for u. Det afsluttende »2« sætter hun i parentes.

Hun gør derefter, som også Harald Mortensen, opmærksom på, at den supplerende tekst i Froms afskrift stadig i fragmenteret form er bevaret på stenen. Hun indleder dog sin afskrift med DVM med det i dag manglende sat i []:

DVM TEMPVS	forsiden
HAB[EMVS]	højre smalside
[OPEREMVR]	bagsiden
BONVM	venstre smalside

Eva Bergman noterer med henvisning til Froms afskrift, at tekstbåndet øverst på stenen er »ett bibelcitat ur Pauli brev til Galatema, kap. 6, vers 10: DVM TEMPVS HABEMVS OPEREMVR [BONVM]. Medan vi have tid, låtom oss göra det gode.«

Skriftstedet lyder i sin fulde længde efter *Vulgata*, den latinske udgave af Bibelen:⁴³

»Ergo dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes, maxime autem ad domesticos fidei.« (Så lad os da, mens vi har lejlighed til det, gøre godt mod alle, men især mod dem, der har hjemme i den samme tro). I den forkortede form, som den gengives i rekonstrueret form hos Bergman, bliver meningen lidt ændret. Så kommer »bonum« til at betyde »Det gode«. Citatet kan lidt frit oversættes til dansk: »Mens tid er, lad os gøre det gode.«

Det valgte citat har for Tycho givet god mening, men han har nok ikke selv været ansvarlig for den forkortede *Vulgata*-version. Denne har i samtiden været brugt i mange forskellige sammenhænge. Teksten optræder således ofte på solure.

From har i sin afskrift citeret teksten med udeladelse af det sidste »Bonum«, men han har medtaget det i dag manglende »Operemur«, som har stået på bagsiden af stenen. På hans tid i 1600-tallet, har stenen åbenbart været intakt.

Eva Bergman har som den første bemærket, at der på hver af stenens smalsider fandtes skjoldformede relieffelter, der var halvt afskåret. Bagsiden var borte. Hun nævner ikke den indskrift på kanten af stenens sokkel, som Harald Mortensen omtalte i 1930 med bemærkningen, at det var en »kort Notits om en nyere Flytning af Stenen«.

Nye undersøgelser af stenen 2001

I midten af 1990'erne indledte jeg arkivalske og arkæologiske undersøgelser af den papirmølle, der 1635 var oprettet i skovene syd for Aarhus. Møllen var for længst nedbrudt, men det viste sig hurtigt, at studier af Tycho Brahes ca. 50 år ældre papirmølle på Hven kunne bidrage væsentligt til forståelse af situationen i Aarhus.⁴⁴ Under flere studierejser til Hven blev området ved papirmøllen undersøgt. Arkivalier og udgravningsrapporter

blev eftersøgt i arkiver og museer i Stockholm, Landskrona, Göteborg, og Lund. Fra Møller Nicolaisens arvinger fik jeg overdraget omfattende samlinger af notater, opmålinger, negativer og fotografier, der relaterede sig til hans udgravninger af papirmøllen i 1933–1934. En foreløbig redegørelse for de genoptagne studier af Tycho Brahes papirmølle kunne publiceres i 2000.⁴⁵

I forbindelse med mine rejser til Skåne besøgte jeg flere gange Tycho Brahes fødegård Knutstorp, hvor votivstenen fra Hven med hjælp af metalkroge var anbragt på hovedhusets nordfacade. Indskriften på forsiden var svært læselig, og jeg inviterede Peter Zeeberg med på et besøg, så vi med passende belysning kunne se, om de nedslidte bogstaver ville træde tydeligere frem. Den 6. september 2001 dukkede vi op på Knutstorp, hvor ejeren Henrik Wachtmeister velvilligt lod os frigøre stenen fra sine kroge, så vi kunne placere den med sollysets indfald fra siden (fig. 4). Herved dannedes der mørke skygger i de ofte ganske nedslidte bogstaver. Stenen (fig. 5 a–d) viste sig som ventet at være flækket tværs igennem, så kun forsiden var bevaret. Bagsiden fremtrådte med en uregelmæssig brudflade, der antydede, at ødelæggelsen ikke var foregået særlig omhyggeligt. Man kan forestille sig, at bruddet er sket i naturligt

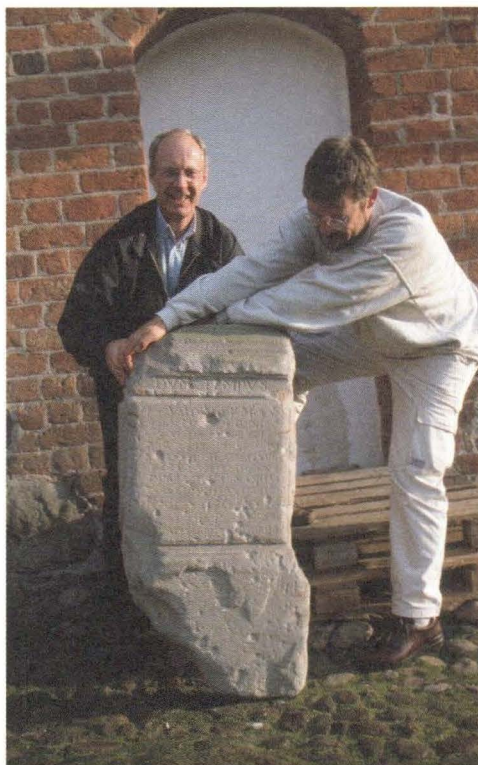

Fig. 4. Votivstenen, som Tycho Brahe satte ved sin papirmølle på Hven, blev ca. 1740 bragt til hans fødehjem Knutstorp. Ved et besøg 6. april 2001 blev den nærmere undersøgt af nærværende forfatter sammen med Peter Zeeberg. Med hjælp fra ejeren af Knutstorp, Henrik Wachtmeister, fik vi stenen frigjort fra sine metalkroge, så dens fire sider kunne studeres og fotograferes med passende sidelys. Peter trækker i stenen, mens Henrik justerer. Foto: Jens Vellev 2001.

Fig. 5 a–d. Votivstensens fire sider vist i den rækkefølge, som det øvre tekstbånd har skullet læses. Den bagerste halvdel af stenen er borthugget. Foto: Jens Vellev.

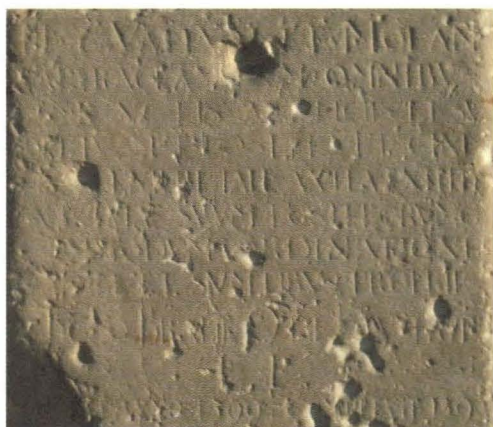
dannede spalter i stenen. Måske er uheldet sket under transporten til Knutstorp. Mere overraskende var det, da jeg på sidefladerne tydeligt kunne se, at der her i relief havde været udhugget to våbenskjolde – nu blot halve – som måtte være resterne af Tycho Brahes fædrene og mødrene våbener. Under skriftbåndets *BONVM* sås den højre del af det fædrene våben: en (sølv)pæl i (sort) felt. Det fragmenterede motiv fremtrådte naturligvis uden farver. På stenens modsatte side under båndets *HAB(EMVS)* sås venstre del af det mødrene Bille-våben: Lodret delt og tre gange tværdelt af rødt og sølv – igen uden farver. Henrik Wachtmeister blev forundret. Han havde siden sin barndom kunnet betragte stenen uden at bemærke identiteten af stensens to sidemotiver. – Og ingen har tidligere været opmærksom på, at Tycho Brahe også på sin votivsten, som i så mange andre sammenhænge, ville markere sin fornemme adelige herkomst.

Formålet med besøget i 2001 var primært at få optaget fotografier af indskrifterne med stærkt sidelys, så bogstaverne kom til at fremstå tydeligere. Forsidens hovedtekst var mest medtaget. Ja, her kunne mange af bogstaverne slet ikke tydes. Vi forsøgte med at

lave afgnidninger på papir med en blød blyant. Resultatet blev ikke vellykket. Ved sammenligning med Froms afskrift fra 1600-tallet kunne det dog fastslås, at antallet af linjer var identisk. Enkelte ord kunne genkendes. I sidste linje sås klart året 1590, men af afslutningens 1592 var 2-tallet helt slidt bort.

Efter hjemkomsten til Aarhus gik jeg – med udgangspunkt i de nyoptagne fotos og Froms afskrift – sammen med grafikerken Louise Hilmar på Moesgaard Museum i gang med at lave en rekonstruktion af teksten (fig. 6). Først blev de bogstaver, der tydeligt kunne læses, tegnet op i naturlig størrelse med deres rette placering. Derefter blev hullerne fyldt ud med udgangspunkt i den gamle afskrift. Her hjalp det, at type og størrelse på de fleste bogstaver kunne genkendes i de bedst bevarede dele af indskriften. Der forekom dog flere partier, hvor nedslidning og andre skader gjorde en tolkning usikker. Men efter flere forsøg må resultatet med stor sikkerhed gengive den indskrift, som Tycho Brahe lod indhugge i den bløde sandsten.⁴⁶

Stenen har med sin indskrift på alle fire sider vel været nedgravet på toppen af den opkastede vold, som Valentin havde været ansvarlig for. Herfra har man til den ene side

HOC VALLVM ET MOLAM
 PAPYRACEAM CVM OMNIBVS
 ADIVNCTIS ARTIFICIIS ET SV
 PERIVS DISPOSITIS PISCINIS
 HIC VBI NIHILTALE ANTEA EXTITIT
 IN PATRIÆ SVVM POSTERORVMQ
 COMMODVM ORDINATIONE
 LABORE ET SVMPITIBVS PROPRIIS
 TYCHO BRAHE O DE KNVDSTRVP
 F. F.
 INCEPIT ANNO 1590 COMPLEVIT 1592

Fig. 6. Forsidens hovedindskrift, vist i fotografi (til venstre) og i rekonstruktionstegning (til højre). Foto: Jens Vellev 2001; tegning ved Louise Hilmar og Jens Vellev 2006/2017.

Fig. 7. Foto af den store mølledæmning, hvor votivstenen sikkert var opstillet. Til venstre over mod Sjællandsiden lå møllehuset. Til højre ses den dam, som blev udgravet dér, hvor søen, betegnet L på Tychos Hvenkort, var placeret (fig. 3). Foto: Jens Vellev 2003.

kunne se ned på møllehuset ved Øresund med Sjælland i horisonten. Til den anden side var der frit udsyn til de mange opstemmede små søer med Uraniborg og Stjerneborg i baggrunden. Den del af stenen, der var beregnet til nedgravning, udgjorde ca. 1/3 af den samlede højde. Her har der på kortsiden under Bille-våbenet, som Harald Mortensen bemærkede det i 1930, været indhugget en i dag svært læselig indskrift. Den er fordelt over tre linjer. Nogle tegn nederst er muligvis rester af en fjerde skriftlinje. – Det er endnu ikke lykkedes at tolke ordene, som måske kun udgør den højre halvdel af indskriften.

Skal der laves en kopi af den fragmenterede møllesten?

På Hven kan man stadig se Valentins store mølledæmning, hvor votivstenen sikkert oprindeligt var blevet placeret, så den kunne

anes helt oppe fra observationsbalkonerne på Uraniborg (fig. 7). Placeringen af møllehuset blev efter udgravningerne i 1933–1934 markeret med fire betonpæle. På den anden side af dæmningen ses i dag en lille sø, som blev udgravet i 2003 på det sted, hvor den sidste store opstemmede dam havde ligget. Placeringen og størrelse af den moderne sø svarer ikke til den oprindelige situation.

Få besøgende, der finder frem til stedet, tænker på, at der her vestligt på Tycho Brahes lille paradisø har ligget et af Nordeuropas mest spændende industrianlæg fra renæssancen. Som nævnt ovenfor opregner han selv i *Mechanica* fra 1598 møllens tre funktioner til fremstilling eller forarbejdning af papir, korn og skind. Værket blev under hans bortrejse fra Danmark til Prag trykt i Wandsbeck lige uden for Hamborg. På det lille kort over Hven skulle også de tilhørende opstemmede damme med. Bogstaverne K, L og M markerer:

Store fiskedamme, af hvilke L, som hører til møllen, er meget dyb og understøttet af en meget solid dæmning for at gøre den i stand til at modtage store mængder vand til brug til møllen. Disse fiskedamme, og de resterende, næsten 60 i alt, som indeholder mange forskellige slags fisk, kan uden vanskelighed tømmes for en stor del af vandet, hvis det er nødvendigt af hensyn til møllen.⁴⁷

Når man i dag står på toppen af den store mølledæmning, kan et trænet blik stadig ane den oprindelige placering af nogle af dammene. Men det er svært at overskue, hvor stort et område, der har været inddraget til at samle vandet. Placering af de største og mest markante af dammene burde markeres i terrænet.⁴⁸ På toppen af dæmningen kunne der placeres en nyhugget kopi af den gamle sten. Den vil nu igen, som på Tycho Brahes tid, gøre de besøgende opmærksom på, at den berømte astronom også var en fremragende iværksætter.

Summary

An Industrial Plant and a Votive Stone from the Renaissance: About Tycho Brahe's paper mill: A certain Valentin von Spangenberg, employed also by Frederick II, appears to have been responsible for the construction of the dam for Tycho Brahe's paper mill. Here the astronomer produced paper for his scientific works. A votive stone with an inscription celebrating the project had during the years become very worn, but by various means it has become possible to reconstruct the text with great certainty. The stone was split at a certain time, but renewed investigation has revealed hitherto unobserved details of the stone.

Noter

¹ Dagbogen blev første gang udgivet af Friis 1876. En i sproglig henseende bedre udgave blev udgivet i Tycho Brahes samlede værker, *OO* 9, 1927.

² Det danske ord dam i »mølledam« er af udgiverne af ordlisten *Index vocum danicarum in descriptione mutationum aeris usurpatarum* i *OO* 9, 335 blevet oversat med *agger*, der kan oversættes som »dæmning«. Denne tolkning må betragtes som tvivlsom. Den tilhørende store dæmning blev først lavet færdig året efter – jf. det latinske citat 22. juli 1590. *OO* 9, 74 og 89.

³ Friis 1872–78, 295.

⁴ Friis 1872–78, 296.

⁵ Friis 1872–78, 301.

⁶ Friis 1872–78, 330–331.

⁷ Friis 1872–78, 336–337. Stavemåderne for navnet på Valentin anført efter gengivelserne i Friis' artikel. Her kan der i flere tilfælde være tale om, at stavemåden har været normaliseret. Ved eftersøgning i de originale kilder vil der muligvis dukke videre varianter op.

⁸ Dahl 2007 (a). Samme år udgav Dahl en anden artikel om Valentin, der fokuserede på hans indsats med arbejdet på Kongevejen, jf. Dahl 2007 (b).

⁹ Dahl 2007 (a), 2.

¹⁰ Dahl 2007 (a), 3–6.

¹¹ *Kancelliets Brevbøger 1584–1588*, 750. Dahl 2007 (a) nævner, at gården Ridderstrup eller Reerstrup optræder i regnskabet for Kronborg Len for 1592/93, da det nævnes, at »Falentin graver« havde den ene af to gårde i Reerstrup.

¹² Reerstrup er passende beliggende på vejen mellem Helsingør og Hillerød.

¹³ Dahl 2007 (a), 6.

¹⁴ Dahl 2007 (a), 6–7.

¹⁵ Dahl 2007 (a), 7.

¹⁶ Dahl 2007 (a), 1.

¹⁷ Dahl 2007 (a), 13–14.

¹⁸ Om det længe ukendte dødsår 1601 for Rothmann – se Lenke 2014, 223 og 228.

¹⁹ Den omfattende astronomiske forskning i Kassel har ofte stået i skyggen af arbejdet hos Tycho Brahe på Hven. Nye studier, der tager udgangspunkt i de omfattende arkiver efter landgreve Vilhelm, opbevaret i Marburg, er nu løbende under udarbejdelse af forskere rundt om i Europa – se Hamel 2002.

²⁰ Den omfattende korrespondance publicerede Tycho Brahe 1596 (trykt på Hven) som det første bind i en serie *Epistolae Astronomicae* (optrykt i *OO* 6, 1919). De andre planlagte bind nåede han ikke at få udgivet før sin død i Prag 1601.

²¹ *OO* 6, 1919, 198; jf. Nicolaisen 1946, 14–15.

²² Jf. udtog i *Kancelliets Brevbøger 1588–1592*, 360. – Den fulde tekst er gengivet i *OO* 14, 1928, nr. 81, 52.

²³ Vellev 2014, 352 med gengivelse af dedikation fra 20. marts 1588.

²⁴ *OO* 7, 1924, 118–119.

²⁵ *OO* 7, 1924, 222.

²⁶ Vandmærket med Uraniborg – Tycho Brahes mest kendte – er fundet i nogle få af arkene i bogen *Epistolae*

Astronomicae, trykt på Hven 1596. Motivet med bygningen placeret i en cirkel har nederst fået den forklarende tekst VRANIBVRGVM. Over bygningens tage ses de fædrene og mødrene våbener – som de også har været placeret på hans papirmøllesten. Motivets lidt komplicerede udformning blev først rigtig erkendt efter fornyede undersøgelser med moderne fotografiske metoder – se Vellev 2006, 336–337.

²⁷ Oversættelsen af denne passage fra *Mechanica* skyldes Helle Damgaard Andersen.

²⁸ Derefter følger opregningen af lande med gengivne indskrifter samt hvilke typer af monumenter, der er inddraget. Bogen udkom i nye udgaver i 1599 og 1603.

²⁹ If. Bring 1954, nr. 13, anføres, at, at Chytræus under sin lange Europarejse 1565–1567 sandsynligvis havde besøgt Tycho på Hven, men på det tidspunkt var Tycho endnu ikke flyttet til øen.

³⁰ Oversat af Peter Zeeberg.

³¹ Om hans anvendelse af værket, jf. også Resen 1668, 310.

³² Kragh 2014, 18.

³³ Langebek 1746, 265. Frøms manuskript findes i *Langebeks Excerpter* på Det Kongelige Bibliotek under nr. 179. Heraf fremgår, at gengivelsen i *Danske Magazin* er meget bogstavtro.

³⁴ Rapporterne er kopieret og vil blive publiceret af forfatteren i forbindelse med en planlagt større monografi om Uraniborg og Stjerneborg. Her vil, hvis projektet lykkes, den ganske omfattende fundmængde fra de forskellige arkæologiske undersøgelser blive fremlagt – herunder også de vigtige bygningsdetaljer, som opbevares på Hven og i Lund.

³⁵ Faxes foredrag udkom som en lille selvstændig publikation, jf. Faxe 1824 – uden Faxes navn på titelbladet. Den ansvarlige fremgår dog allerede ved tekstens start på s. 3: »Herr Biskopen m.m. Doctor W. Faxe upplästa följande:« og derefter følger den lange redegørelse, som i referat med latinske citater efter Tycho Brahes egne tekster redegør for indretningen af Uraniborg og Stjerneborg. Her sammenlignes der med resultaterne af Ekdahls undersøgelser. På den måde er Ekdahls primære indsats næsten gået i glemmebogen. Faxe nævner dog s. 25 om sin redegørelse: »Anteckningarne skola visserligen finnas ofullständiga, men oftänämnde Ekdahl emnar fremdeles lemna dem mera vidsträckt, antigen genom ett academiskt specimen, eller på annat sätt.« – Dette skete dog ikke.

³⁶ Faxe 1824, 23–24. Her nævnes, at Ekdahl også havde planer om at søge efter spor af papirmøllen.

³⁷ OO 1919, 6, 265. Optrykket omhandler den astronomiske brevveksling med landgreve Vilhelm af Hessen.

³⁸ Nicolaisen 1930, 122.

³⁹ Nicolaisen 1946.

⁴⁰ Nicolaisen 1930, 124.

⁴¹ Mortensen 1930, 172.

⁴² Bergman 1934, 121.

⁴³ *Vulgata* havde siden 1546 været den romersk-katolske kirkes officielle bibeltekst oversat fra henholdsvis hebræisk (Det Gamle Testamentet) og græsk (Det Nye Testamente).

⁴⁴ Vellev 2008.

⁴⁵ Vellev 2000.

⁴⁶ Stenen har Tycho Brahe sikkert anskaffet fra et stenbrud i Skåne. Jeg havde sammen med geologen Erik Schou Jensen på Geologiske Museum i København indledt et projekt, hvor vi ville analysere de bevarede bygningsdetaljer fra Tycho Brahes anlæg på Hven. Projektet blev dog afbrudt, da Erik Schou Jensen døde under en ekspedition til Grønland i 2008.

⁴⁷ Kort og tekst på s. H4v. – Oversættelsen skyldes Helle Damgaard Andersen.

⁴⁸ Arbejdet med en detaljeret opmåling af området med de mange damme er indledt af nærværende forfatter i samarbejde med landmåler Niels-Christian Clemmensen, Slots- og Kulturstyrelsen, København.

Litteratur

Bang, Oluf 1745, *Den store vidberømte Danske Astro-nomus, Medicus og Chymicus. Ærlige og Velbyrdige Herre til Knudstrup i Skaane. Hans Levnet og Endeligt. Af adskillige saa vel Manuscripter, som trykte Bøger sammenskrevet, og i IV Capitler afdeelt, Samling af Adskillige Nyttige og Opbyggelige Materier saavel Gamle som Nye*, 5.–7. Stykke (dvs. hæfte), 89–109, 261–294, 435–465, 465–561.

Bergman, Eva 1943, »Indskriftsstenar rörande Tycho Brahes Papperskvarn«, *Fornvännen*, 118–121.

Brahe, Tycho 1588 (1922), *De mundi ætherei recentibus phænomenis. Liber Secundus*, Hven – Optrykt i OO 4.

Brahe, Tycho 1596 (1919), *Epistolae Astronomicae*, Hven. – Optrykt i OO 6.

Brahe, Tycho 1598 (1923), *Astronomiæ Instauratæ Mechanica*, Wandsbeck – Optrykt i OO 5.

Bring, Samuel E. 1954, *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950*, Stockholm.

Chytræus, Nathan 1594, *Variorum in Europa itinerum delicia; sev, ex variis manu-scriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium monumenta...*, Herborn.

Dahl, Bjørn Westerbeek 2007 (a), »Valentin 'den gamle graver'«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 1–15.

Dahl, Bjørn Westerbeek 2007 (b), »Valentin von Spangenberg's kongevej mellem Kronborg og Frederiksborg fra 1585«, *Frederiksborg Amt Historiske Samfund*, 3–6.

Faxe, W. 1824, *Fornlemningar af Tycho Brahes Stjerne-*

- borg och Uranienborg på Ön Hven afäckte åren 1823 och 1824, Stockholm.
- Friis, F. R. 1876, *Tycho Brahes Meteorologiske Dagbog*, København.
- Friis, F. R. 1872–78, »Efterretninger om Kronborg Slot«, *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, ed.: F. R. Friis, København.
- Hamel, Jürgen 2002, *Die astronomischen Forschungen in Kassel unter Wilhelm IV.*, 2. udg. Frankfurt am Main.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold ... 1588–1592 1908, København.
- Krag, Helge 2014, *Jørgen From (1605–1651): Et Billede fra Dansk Astronomi- og Lærdomshistorie*. 2014. Kan læses på: RePoSS: Research Publications on Science Studies 22. Aarhus: Centre for Science Studies, University of Aarhus (<http://www.css.au.dk/reposs>).
- (Langebek, Jacob) 1746, *Danske Magazin indeholdende Allehaande Smaa-Stykker og Anmerkninger til Historiens og Sprogets Oplysning* 2, 18–24, 161–372.
- Lenke, Nils 2014, »Johannes, Christoph und Bartholomaeus Rothmann. Einige biographische Ergänzungen zu den Gebrüdem Rothmann«, *Lebenslaufe und Himmelbahnen. Festschrift zum 60. Geburtstag von Jürgen Hamel*, eds.: Wolfgang R. Dick & Dietmar Fürst, Leipzig, 223–242.
- Mortensen, Harald 1930, »Et Tycho Brahe-Minde paa Hvens«, *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* 2,2, 172–173.
- Nicolaisen, N.A. Møller 1930, »Et Tycho Brahe-Minde paa Hven«, *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* 2,2, 122–128.
- Nicolaisen, N. A. Møller 1946, *Tycho Brahes Papirmølle paa Hven*, København.
- OO: *Thyconis Brahe Dani Opera Omnia*, 1913–29, eds.: I. L. E. Dreyer & Eiler Nystrøm, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1–15, København.
- Resen, Peder Hansen 1668, *Inscriptiones Haffnienses Latinae Danicae et Germanicae una cum Inscriptionibus Amagriensibus Uraniburgicis et Stellæburgicis*, København.
- Vellev, Jens 2000, »Tycho Brahes papirmølle på Hven – og om N. A. Møller Nicolaisens udgravninger 1933–34«, *Grafiana. Årbog for Danmarks Grafiske Museum / Dansk Pressemuseum*, Odense, 27–37.
- Vellev, Jens 2006, »Den tidligste papirproduktion i Danmark«, *Danmark og renæssancen 1550–1650*, eds.: Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhienfeldt-Jensen, Jens Vellev & Peter Zeeberg, København, 330–339.
- Vellev, Jens 2008, »Hans Hansen Skonning: Forfatter, klokker, bogtrykker og papirmager – starten på industrien i Århus«, *Det skjulte Århus*, eds.: Poul Pedersen, Lise Hannestad, Jakob Steensig & Hans Krongaard Kristensen, Aarhus, 23–46.
- Vellev, Jens 2014, »Tycho Brahes liv, død og efterliv«, *25 søforklaringer. Naturvidenskabelige fortællinger fra Søauditørieme*, ed.: Carsten Rabæk Kjær, Aarhus, 348–365.

(Anm. En version av denna uppsats har varit tryckt i God Latin – Festskrift til Peter Zeeberg. *Renæssanceforum* 12, (2017) Red.

Efterskrift

Indledningen til den danske papirproduktion er på forunderlig vis tidsfæstet via et digt af den berømte astronom Tycho Brahe (1546–1601). Han var efter flere lange uddannelsesrejser i udlandet i en alder af 25 vendt tilbage til Skåne og havde taget ophold hos sin lærde morbror Sten Bille, som var lensmand på det efter reformationen nedlagte cistercienser-kloster Herrevad beliggende tæt på barn-

domshjemmet Knudstorp. Her kunne han i et inspirerende miljø dyrke sine videnskabelige interesser: astronomi og kemi. Den 11. november 1572 så han for første gang den senere så berømte nye stjerne, som han året efter beskrev i sit første videnskabelige værk. Som det var tidens krav til videnskabelige offentliggørelser var sproget latin. I et 9 sider langt efterskrift i form af digtet »Til Urania«

kommer han ind på farbroderens fortjenester (oversættelse ved Peter Zeeberg):

Sten er en pryd for sit land, en anstændig-
hedens vogter,
over for ham må det rå barbari give op og
flygte,
som det bevidnes af hans glas, der eftergør de
venetianske arbejder
og glimter s klart i alle krystallets farver
– og af den fornemme papirfremstillingskunst
som aldrig før har været dyrket her,
men nu bliver dyrket under dine vinger, Sten.
Her i dette hus har jeg i lang tid opholdt mig
hos Sten, som er min onkel.

Tycho er altså stolt over de moderne industri-
anlæg, glashytte og papirmølle, som Sten
Bille havde anlagt, og med sin medfødte nys-
gerrighed har Tycho vel ofte studeret byg-
ningernes indretning, hvilket kom ham til
gode, da han en snes år senere selv skulle an-
lægge papirmølle på Hven.

Papirmøllen ved Herrevad kom kun til at
fungere nogle få år. 24. januar 1576 skrev
Frederik 2. et officielt brev til Sten Bille,
hvoraf det fremgår, at kongen nu også øns-
kede at anlægge en papirmølle. Det var
åbenbart vanskeligt hurtigt at finde en tysk
fagmand, og kongen bad derfor sin lensmand
om »straks med det første« at oversende sin
papirmager, så han kan vejlede tømmermæn-

Fig. 8. Vandmærket i papir fra papirmøllen på Herrevadskloster. Det enkle motiv er suppleret med initialerne SB for Sten Bille.

dene ved byggeriet. Møllen blev indrettet ved Hvidøre nord for København i en tidligere polermølle. I efteråret var man ved at være klar til produktion, og via kongens rentemesterregnskaber får vi nu navnet på papirmageren, Christopher Rother, som i oktober får udbetalt en gammel daler til »to kronede F med S af sølv, som skal trykkes på papir, når det gøres«. Det drejer sig her åbenbart om støbte mærker, som skulle indgå i papirproduktionen.

Kongens mølle kommer nu med skiftende papirmagere til at fungere en årrække til 1583, mens Sten Billes åbenbart hurtigt er ophørt. Råmaterialet til det håndgjorte papir bestod af gamle klude, som med kongelig bevilling blev opkøbt af omrejsende klude-samlere.

Skelett vittnar om förhistorisk mobilitet och migration – Gamla frågor, nya metoder

Av Torbjörn Ahlström och Caroline Arcini

Professor vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet respektive osteolog vid Arkeologerna, Statens Historiska Museum, Lund

I denna artikel presenteras nya metoder för att analysera förflyttningar och migration under förhistorisk tid med hjälp av skelettdelar, nämligen strontium isotoper och aDNA (ancient DNA). Två studier redovisas. En av dem tar upp frågan om aDNA i förhållande till problemet stridsyxekulturen, om denna var ett resultat av migration eller inte. Undersökning av ett skelett från Viby visar ett skifte i genuppsättningen som överensstämmer med en migration av stridsyxekulturen, troligen från den euroasiatiska stäppen norr om Kaspiska havet. Den andra studien diskuterar användningen av strontiumisotoper för att belysa spridningen av spetälska. Strontiumisotoperna avslöjar att inte någon av de spetälskedrabbade individerna begravda i Lund ursprungligen kom från staden.

Människor är höggradigt mobila, och vi kan ju alla reflektera över hur vi har rört på oss under våra liv. Om vi med varaktighet i tanken bosatt oss på en annan plats har vi migrerat, oavsett det geografiska avståndet. För vissa av oss är den plats vi befinner oss på idag inte synonymt med den plats där vi växte upp, för andra är det så. Mänsklig migration är ett ämne som är högt rankat inom modern forskning, kopplat till den globala situationen idag. Arkeologi har i olika faser befattat sig med migration, mer eller mindre framgångsrikt. Vi behöver bara slå upp en publikation från 1930-talets kulturhistoriska arkeologi där lagerbildningen på stenåldersboplatser »förklarades» genom hänvisning till migration av grupper med olika materiella kulturer. Som en motreaktion till denna skola kom arkeologin att tona ned migration, den tillskrevs ringa vikt eller ingen alls i förklaringar av samhällsfenomen som tex introduktionen av jordbruket i regionen. Ingen kritisk reflektion över den förment stationära människan såg dagens ljus. Numera upplever

vi ett paradigmskifte inom ämnet, främst påkallat av avancemang inom naturvetenskapliga metoder.¹ I följande text beskriver vi de nya metoder som lyfter fram mobilitet och migration inom modern forskning, nämligen strontium isotoper och aDNA (förkortning för ancient DNA), och vi gör detta med referenser till studier av skåniskt skelettmaterial. Vi beskriver hur grundämnet strontium kan användas för att förstå spridningen av lepra i det medeltida Lund samt hur studiet av själva arvsmassan kan bidra till lösningen av en gammal arkeologisk gåta; varifrån kom den så kallade stridsyxekulturen, var den lokalt framsprungen eller resultatet av en migration?

Berggrunden och släktskap sätter spår i skelettet

Skandinavien tillhör geologiskt den Fennoskandiska (eller baltiska) urbergsskölden som i öster omfattar Kolahalvön och Karelen. De sistnämnda omfattar en av de äldsta

bergrundskärnor vi känner, som bildades för 2,5 till 3,1 miljarder år sedan. Successivt blir berggrunden allt yngre ju längre vi rör oss i sydvästlig riktning, i sammanhanget kan nämnas att Bohusgraniten »bara» är 900 miljoner år gammal.² När berggrunden bildades kom den att inkorporera den radioaktiva isotopen ^{87}Rb av grundämnet rubidium (Rb). Halveringstiden för denna isotop är 4,9 miljarder år och sönderfallet av ^{87}Rb bildar den stabila isotopen strontium (^{87}Sr). Strontium liknar kalcium och kan komma att inkorporeras i skelett och emalj hos människa.³ Det faktum att vi har relativt mera av ^{87}Sr i relativt äldre berggrund, där sönderfallet av rubidium pågått längst, gör att kvoten av $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ blir därefter, ^{86}Sr är stabil och ändras inte. I östra Mellansverige mäter vi värden på 0,723–0,739, i Sydvästra Skåne 0,710–0,711. Nu består ju inte den skandinaviska halvön av endast av urberg, utan även av sedimentära bergarter. Sedimentära bergarter som har bildats i forna hav får en $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ signatur som är lägre. Sveriges Geologiska Undersökningar har genomfört en landsomfattande undersökning av Sveriges berggrund med avsikten att datera den, och som en följd härav finns det data från stora delar av landet.⁴

Även om roten till variationen av strontium står att finna i berggrundens beskaffenhet, så lever inte människor där, utan på det lösa jordtäcket. Detta innebär att det strontium som är tillgängligt för människor inte nödvändigtvis är en direkt avspiegling av den underliggande berggrunden, utan kan även påverkas jord som transporterats dit av isälvar, morän, etc. Därför behöver vi inför analysen av mänskliga strontiumvärden uppskatta en lokal baslinje. Detta åstadkoms genom att ta referensvärden från däggdjur som inte rör sig över större områden, utan kan anses lokala. Hit räknas gnagare som tex. vattensorkar.

År 1869 upptäcker den schweiziska ke-

misten Friedrich Miescher ämnet nuklein i cellkärnorna hos vita blodkroppar från mänskliga. Förståelsen för betydelsen av detta nuklein och överföringen av ärftlig information mellan generationer låg långt i framtiden, och insatser av den ryske biokemisten Phoebus Levene och den österrikiske/amerikanske biokemisten Erwin Chargaff anges som landmärken på vägen dit. Sedermera benämns detta nuklein för deoxiribonukleinsyra (förkortat DNA), men att det var centralt för förståelsen av genetiken var ännu inte klarlagt. James Watson och Francis Crick sammanställer den tidigare forskningen i kombination med nya röntgenkristallografiska rön från Rosalind Franklin and Maurice Wilkins, och lanserar 1952 en modell över hur DNA är strukturerat som en dubbelhelix (dubbelspiral). Denna modell gäller än idag.⁵

Vi kan visualisera DNA som en tvinnad stegge, där de två parallella stängerna utgörs av socker och fosfater, stegpinnarna av kvävebaser. Stegpinnarna från stegmodellen benämns baspar, och byggs upp av fyra kvävebaser, adenin (A), tymin (T), cytosin (C) och guanin (G). Kvävebasernas hopbindning följer ett strikt mönster där adenin alltid binds till tymin, och följaktligen cytosin till guanin. En gen som svarar mot produktionen av ett protein, utgör en sträcka längs denna dubbelspiral med en mer eller mindre specifik kodning av kvävebaserna. DNA är den molekyl som innehåller den genetiska information som behövs för att ett befruktat ägg skall tillväxa och utvecklas till en fullvuxen individ, att denna individs organ är funktionella samt att individen är kapabel till att reproducera sig. Enkelt uttryckt, DNA molekyl innehåller all den information som är förenat med biologiskt liv. Människans arvs massa uppskattas till en längd av cirka tre miljarder baspar. Dessa organiseras, åtminstone under celledelningen, i 22 parade kromosomer samt två könskromosomer (X och Y), inalles 46

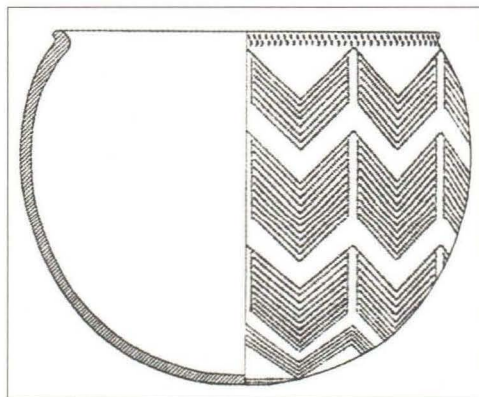
kromosomer. Det uppskattas att blott 1,5% av detta DNA används för bildandet av proteiner. Resterande delar består av tillsynes icke-kodande DNA. Förutom i cellkärnan påvisas DNA i cellernas mitokondrier. Mitokondrier utgör cellens kraftverk och beroende på vävnadstyp så innehåller cellerna en relativt stor mängd mitokondrier, vilket gör denna specifika DNA sträng enklare att studera. Cellkärnans DNA i kombination med mitokondriens utgör genomet. Om man i arkeogenetikens linda befattade sig med variationer i den betydligt kortare DNA strängen i mitokondrien, så har utvecklingen idag nått fram till studier av hela genomet, låt gå för att metoderna inte är heltäckande utan mera handlar om enstaka nedslag i detta genom.

Att blottlägga DNA från ett arkeologiskt källmaterial är inte helt okomplicerat. Om det finns, så finns det i mycket små mängder och behöver mångfaldigas (amplifieras) för att kunna analyseras, ordningen på basparen måste fastställas (sekvenseras). Genuint DNA i den mån det överlevt är mycket fragmenterat (kanske inte mer än 350 baspar långt), och ett prov innehåller även DNA från andra organismer, dvs det är kontaminerat. Faktum är att arkeologiska prover av mänsklig vävnad inte sällan innehåller till största del DNA från andra organismer än människa! Men med hjälp av datorer och jämförelser mot databaser kan det genuint mänskliga DNA tvaskas fram. Dagens framsteg inom fältet beror på att processen har kunnat snabbas på, och att datorer är behjälpliga med att sätta samman fragmenten till en större helhet. Moderna undersökningar bygger på jämförelser av sk enbaspolymorfier (SNPs). SNPs avser variationer vid specifika positioner i arvs massan, där ett baspar bytts ut mot ett annat. Genom att använda en SNP-mikromatrisanalys kan ett flertal SNPs undersökas på en och samma gång. I det mänskliga genomet har över 325 miljoner SNPs identifierats, varav

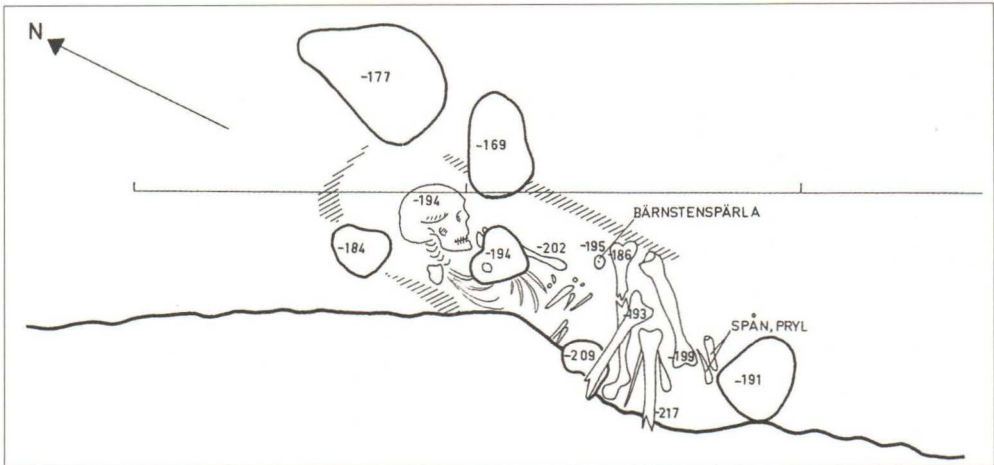
15 miljoner SNPs uppvisar en variation på över 1% mellan populationer.⁶ Emellertid vad gäller strakt fragmenterat arkeologiskt material så är antalet SNPs kraftigt reducerat för att få jämförbara data mellan de screenade individerna. Nedan presenteras en studie av en individ från den sk stridsyxekulturen. Denna analys baserades på en jämförelse av 25,000 enbaspolymorfier, eller 1,7‰ av antalet SNPs med en variation över 1%.

Den gåtfulla stridsyxekulturen

Det arkeologiska källmaterialet bär med sig ett vittnesbörd om genomgripande förändringar i Europa under det tredje årtusendet f.Kr. Från Rhen i väster till Volga i öster uppträder den så kallade snörkeramiken. Det rör sig inte om ett homogent fenomen, det finns regionala skillnader som uttrycks i olika materiella kulturer, begravningskick etc. I Sverige och Norge benämns detta nya för stridsyxekulturen, i Danmark enkelgravskulturen och i Finland för båtyxekulturen. Dateringar av skelettfynd från Sverige positionerar stridsyxekulturen kronologiskt 2800/2600 till 2200 f.Kr.⁷ Ledartefakter är stridsyxan, snörkeramiken (Figur 1), lårbensformade slipstenar, etc. Låt oss dröja oss kvar vid be-

Figur 1. Dekormönster inom stridsyxekulturen, från Malmer 1962.

Figur 2. Grav från Viby i Gustav Adolfs socken (Raå 13). ATA.

gravningsskicket, som tillsynes följer en strikt ritual. Sidoliggande hocker dominerar, med kropparna i en nord-sydlig riktning, med huvudet i nord eller syd och med ansiktet mot öst. Inte sällan täcktes graven av sten. Vad denna förändring beror på har debatterats sedan arkeologins linda. En cirkulation av idéer över kontinental Europa? Eller en så kallad demisk diffusion, där människor fysiskt migrerar från en plats till en annan?

År 2015 publicerades en studie där 101 förhistoriska genom studerats, daterade från 3400 till 1000 f.Kr., geografiskt fördelade från mellersta Europa i väster till Altajbergen i öster.⁸ Resultaten av studien antydde att det skett betydande förändringar i den europeiska genpoolen (frekvensen av alla genvarianter), från jägarstenålder till bronsålder. Den variation som kännetecknar skeletten från stridsyxekulturen skiljer sig från det äldre materialet från halvön. Nya varianter uppträder, varianter som påvisats i skelett från den sk. jamnakulturen (eller jamnajakulturen), som är äldre än snörkeramiken i Europa. En rimlig förklaring till detta genetiska mönster, givet dateringen av fynden, är att en migration från Pontisk-kaspiska stäppen norr om Svarta och Kaspiska haven, gick västerut och

resulterade i stridsyxekultur i Skandinavien, dvs en demisk diffusion. Ett viktigt bidrag till denna studie var ett skelett påträffat i nordöstra Skåne. År 1956 undersöker Mats Malmer två skelettgravar vid Viby i Gustav Adolfs socken (fornlämning 13), och här fokuserar vi på den bäst bevarade individen, nr 26 (I) enligt Malmers katalog.⁹ Graven framkom i kanten av en grustäkt (Figur 2). I graven påträffades en bärnstenspärla, ett flintspån och en benpryl. Av allt DNA som kunde extraheras från denna individ bedömdes 8,88% vara endogent, dvs tillhörande individen. Beträffande enbaspolymorfier ansluter denna individ till DNA utvunnet från jamnaskolett, snarare än äldre DNA från jägarstenåldern. Beträffande mitokondriellt DNA påvisas haplogruppen K1a2a. Det finns variation längs mitokondriens DNA sträng som uppkommit via mutationer, och de olika typerna benämns haplotyper. I syfte att studera släktskapet mellan olika varianter av mtDNAt kan det konstateras att flera haplotyper har en gemensam anfader, de sammanförs då till en haplogrupp. Haplogruppen K1a2a har även identifierats arkeologiskt i ett vikingatida kvinnskelett från Broby, Täby, Uppland¹⁰, och anses allmänt företrädd

i västra Eurasien. Ett överraskande resultat var att indikationer på laktostolerans (förmågan att dricka mjölk i vuxen ålder) saknades i dessa material från yngsta bondestenålder. Eftersom genen för detta tidigare påvisats i gånggrifter i Västergötland (3100–2900 f.Kr.), var det något som kunde förväntas i senare material. Så var dock inte fallet.

Kan vi säga något om det språk som talades? Kom de indo-europeiska språken med denna invandring från Pontisk-kaspiska stäppen? Frågan har debatterats inom arkeologin och språkvetenskapen under lång tid¹¹. Det är först nu vi kan hänvisa till genetiska data. Genetiska data i sig kan inte förutspå språk, det är inte gener som definierar vilket språk vi använder oss av. Däremot har genetiker påvisat ett samband mellan språk och genetik som har sin rot i att människor tenderar att få barn med personer som talar samma språk. Mot bakgrund av de markanta skillnader som konstateras under perioden menar man att detta mycket väl kan motsvara den tid då de indo-europeiska språken etableras.¹²

Migration och sjukdomsspridning

Infektionssjukdomar kan spridas på olika sätt antingen direkt via människor eller via djur som på olika sätt är värdar för smittan

och som genom människans rörlighet också får spridning över stora områden och mellan världsdelar, exempelvis pesten. Det är både tillfälligt resande till olika platser men också migration som bidrar. En av de infektionssjukdomar som funnits i alla delar av världen och som sprids människor emellan är lepra eller spetälska som det också benämns. Lepra, en sjukdom som kan vanställa en individs utseende till oigenkännlighet, har följt människan under lång tid. Det kunde börja med att ögonfransarna lossnade, huden blev förtjockad på flera ställen i ansiktet och större knutor uppstod. I vissa fall uppkom större och mindre fläckar på huden där dess färg avtog och känslan försvann. Nerverna i de perifera delarna av kroppen drabbades, vilket ledde till muskelförlamningar och känselbortfall. På det följde att den drabbade personen skadade sig, fick sår och infektioner. Även skelettet drabbades, benen i händer och fötter liksom den lilla benbiten i undre delen av näsbenet tillbakabildades och inflammation uppstår i näshålans botten (Figur 3). För den som levt med sin sjukdom under en längre tid kunde händer och fötter se ut som klumpar med naglar, då fingrar och tår hade tillbakabildats.

Lepra gjorde sitt inträde på den skandinaviska halvön redan under romersk järnålder/

Figur 3. En leprasjuk från 1000-talets Lund. Botten på näsan uppvisar de typiska inflammatoriska förändringarna med nybildning av ben. Benytan är i vanliga fall helt slät.

folkvandringstid 0–550 e.Kr. Det äldsta kända fallet har påträffats på ett gravfält i Halland och daterats till 70–570 e.kr. Ett påtagligt fäste i Norden fick den i slutet av vikingatiden då den dyker upp i flera gravmaterial. Det rör sig fortfarande om enstaka fall men hundra år senare omkring 1050–1100 kan vi tala om hela grupper som drabbats. Hur det har förhållit sig med förekomsten av sjukdomen under den mellanliggande tidsperioden mellan 500 och 900 är svårt att säga eftersom det mesta av skelettmaterialet från denna period är kremerat. Redan före vikingatiden är sjukdomen välkänd på kontinenten. På 400-talet har flera så kallade leprosorier, inrättningar dit de leprasjuka förflyttades, öppnats i Frankrike. Osteologiska undersökningar av gravmaterial har bland annat rapporterat fall av lepra från Neuville-sur-Escaut i norra Frankrike och från Vaison-la-Romaine i södra delen av landet, båda daterade till 400-talet¹³ från England på 400–500-talet och i Egypten 95 f.kr till 53 e.kr.

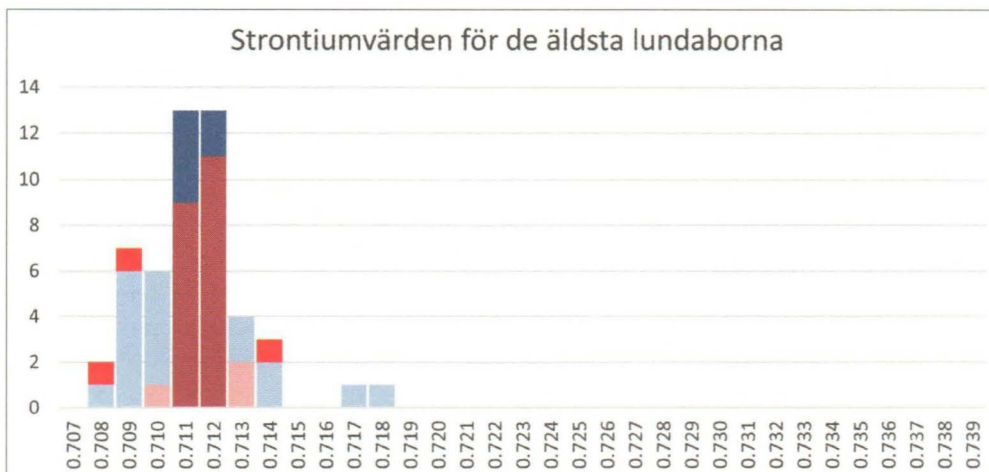
Förutom luftburen smitta mellan människor anser vissa forskare att bakterien också kan ha smittat via fuktig jord. Exempelvis gick troligen leprasjuka, fattiga människor som var bosatta tätt inpå flodbankar och i hamnar barfota på den fuktiga jorden. Lepra anses ha kommit till Europa med fartyg och längs handelsrutter från Indien och Egypten. Sjukdomen orsakas av en bakterie *Mycobacterium leprae* och kallas också för Hansens sjukdom efter den man som upptäckte bakterien. Den finns i olika former men de två extrema formerna benämns lepromatös respektive tuberculoid Lepra. Den förra är en progressiv form medan den tuberculoida mindre aggressiv. Båda formerna avsätter spår i skelettet, spår som i många fall är identifierbara för osteologer. Lepra är inte särskilt smittsamt, det krävs att man vistats nära leprasjuka personer under längre tid eller vid upprepade tillfällen och det är vanligare

att barn blir smittade än vuxna. Efter att man blivit smittad kan det gå mellan 5–20 år innan sjukdomen utvecklas och ger symptom.

En närmare granskning av förekomsten av lepra i det vikingatida och tidigmedeltida Norden, tiden före leprahospitalens tillkomst, visar att sjukdomen ganska snabbt fick fäste på flera ställen. I det äldsta Lund i Skåne finns den största rapporterade koncentrationen av leprafall gravlagda på ordinarie kyrkogårdar. Flest har noterats på den äldsta kyrkogården Trinitatis 990–1050 och vid träkyrkan i Kattesund (K3) 1050–1100, men fall förekom även på S:t Andreas, S:t Mikael och S:t Mårtens kyrkogårdar i deras äldsta skeden 1050–1100. Att de drabbade är begravda på vanliga kyrkogårdar beror på att det ännu inte fanns några leprahospital. Det äldsta leprosoriet i Norden inrättades i mitten på 1100-talet i Lund.¹⁴

De tidiga fallen av lepra i Lund har återfunnits i periferin på kyrkogårdarna så även på Trinitatis kyrkogård. Detta kan tala för att de drabbade hörde till den grupp av människor som inte kunde välja gravplats.

Några av de tidigaste fallen av lepra har analyserats med avseende på strontium. Man kan förenklat säga att från områden inom nuvarande Sveriges gränser kan vi inte förvänta oss strontiumvärden lägre värden än 0,710. Gravplatserna på Gotland bedöms inte ha högre värden än 0,713, i Skåne och på Öland är värdena inte högre än 0,717 medan Birka ligger i ett område med skiftande geologi och där kan värdet stiga upp till 0,739 (Figur 4). En närmare granskning visar att Trinitatis i staden Lund befinner sig på gränsen mellan olika geologiska områden. Som stad var naturligtvis Lund till viss del beroende av sitt omland för sin försörjning av matvaror medan dricksvattnet kom från brunnar i staden. För bedömning av vilket strontiumvärde som kan förväntas i Lund

Figur 4. Strontiumvärden för de lepradrabbade i Lund. Mörkbrun stapel förväntade lokala värden i Lund – baserat på djur. Ljusbruna staplar, djur som inte bedöms komma från Lund. Mörkblå staplar individer som är lokala från Lund. Ljusblå staplar, individer som inte bedöms komma från Lund. Röda staplar visar värden på de individer som var drabbade av lepra.

och i dess närmaste omgivning har två svart-råttor från staden analyserats. För att få med delar av omlandet har också tidigare resultat från ett större antal djur från den kända järnåldersboplatsen Uppåkra, knappt 5 kilometer sydväst om staden, använts. I diagrammet framgår att omkring 80% av värdena faller inom intervallet 0,711–0,712. Människor som vuxit upp i Lund och dess allra närmaste omgivning, i alla fall sydväst om staden bör således uppvisa strontiumvärden inom det angivna intervallet. Om man däremot hämtat mat i sydöst, ner mot Österlen eller i norra Skåne kan vi förvänta oss något högre värden.

Resultaten från Lund visar att ingen av de undersökta som uppvisade lepra var från den trakt där de blev begravda. De två tidigaste fallen daterade till stadens äldsta skede 990–1050 hade lägre strontiumvärdena, 0,708 respektive 0,709. Ytterligare en individ, vars tråkista är dendrokronologiskt daterad till 1054–1060, hade ett högre värde 0,714 jämfört med de som växte upp i Lund.

Dendrokronologi innebär att man översätter trädringarnas variation till kronologisk ålder. Resultaten visar således på att de drabbade var människor som kom till Lund utifrån. Strontiumvärden som 0,708 och 0,709 finns ibland annat i det som nu är sydvästra Danmark ner mot Tyskland och sydöstra England.

Mycket tyder dock på att både de icke lokala och de som drabbats av en sjukdom som var ny för samhället som exempelvis lepra fick samma tillgång till gravplatsen som andra. Allt tyder också på att de visades samma omsorg som övriga beträffande gravarnas utformning.

Efterord

De bägge metoder som är föremål för denna text har radikalt förändrat arkeologins möjligheter att studera migration i förhistorien. Därmed inte sagt att inte viktig metodutveckling återstår. En isotop som strontium ger inte den upplösning som behövs för att med

en högre precision fastställa geografiskt ursprung. Ett unikt strontiumvärde kan komma från flera olika platser. Vi behöver flera isotoper av olika grundämnen som har en anorlunda geografisk utbredning än strontium och på så sätt kan komplettera, försök görs med neodymium (Nd). Försök med syre (O) har gjorts, men resultaten är sällan övertygande, vilket förmodligen beror på att syre betingas av klimatskillnader och inte lokalitet.

Till skillnad från strontium eller andra geografiskt mer eller mindre bundna isotoper är inte DNA bundet till en specifik lokal. Variationen i DNA är kontextuell, dvs den beror på den population av människor som lever på en given plats under en given tid, vilken genealogi (släktskap) som företräds, men även andra processer som påverkar den genetiska variationen. Hit räknas processer som har det gemensamt att de samtliga kan ändra frekvenser av genetiska markörer. Om en population drabbas av en svår infektionssjukdom med hög dödlighet (en flaskhals), kan en annars ovanlig genetisk markör bli mera vanlig bland de överlevande, och frekvensen ökar av denna i kommande generationer. I relativt små populationer uppstår genetisk drift då nära besläktade individer står för reproduktionen, vilket i sig i praktiken fungerar som en flaskhals. Således, skillnader i frekvenser av olika gener behöver inte betyda skillnader endast avseende släktskap. Dock, ju mer data som samlas in, som successivt täcker in allt större delar av genomet, desto rimligare modeller kan prövas. Inte enbart modeller som handlar om släktskap, utan även modeller kring demografi, hur många människor levde i ett område under förhistorien? Kanske inom en inte alltför avlägsen framtid kan jordprover från kulturlager screenas för att identifiera arter som funnits på en boplats. Detta kan ge ett viktigt komplement till djurbenen. Ett annat viktigt stu-

dium utgörs av de sjukdomsalstrande mikroorganismer som präglat mänskligheten genom dess historia. Att kartlägga hur dessa utvecklats hjälper oss även att förstå dynamiken hos bakterier som orsakar sjuklighet hos människan idag. Det är egentligen bara vår fantasi som sätter gränser för de nya metodernas möjligheter.

Summary

This paper presents new methods to analyse mobility and migration in prehistory based on human skeletal remains, namely strontium isotopes and ancient DNA. Two case studies are discussed. One presents aDNA with respect to the question whether the introduction of the battle-axe culture was the result of migration or not. Probing DNA from a Scanian skeleton from Viby demonstrates a shift in the gene pool corresponding to a migration of the battle-axe culture, possibly from the Eurasian steppe. The other case discusses the use of strontium isotopes to elucidate the spread of leprosy. Strontium isotopes reveal that none of the individuals affected by leprosy and buried in Lund was originally from the town.

Noter

- ¹ Kristiansen 2014.
- ² Loberg 1999.
- ³ Price 1985, Sillen and Kavanagh 1982.
- ⁴ <https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-bergets-alder.html>
- ⁵ Pray 2008.
- ⁶ https://www.ncbi.nlm.nih.gov/dbvar/content/org_summary/
- ⁷ Sjögren, n.d.
- ⁸ Allentoft et al. 2015.
- ⁹ Malmer 1962.
- ¹⁰ Daskalaki 2014.
- ¹¹ Mallory & Adams 2006.
- ¹² Allentoft et al. 2015.
- ¹³ Blondiaux et al et al. 2002.
- ¹⁴ Blomqvist, 1946.

Referenser

- Allentoft, et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522: 140–141.
- Blomqvist, R. 1946. Sankt Jörgens hospital i Lund. *Humanitet* 12: 208–212.
- Blondiaux, J. Dürr, J. Khouchaf, L. Eisenberg, L.E. 2002. Microscopic study and X/ray analysis of two 5th century cases of leprosy: paleoepidemiological inferences. In: *The past and present of Leprosy*. Roberts, C.A. , Lewis, M.E. and Manchester, K. (Eds). BAR International Series 1054.
- Daskalaki, E. 2014. *Archaeological Genetics – Approaching Human History through DNA Analysis*. Digital Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Science and Technology 1101. 61 pp. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kristiansen, K. 2014: Towards A New Paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology. *Current Swedish Archaeology* 22: 11–34.
- Loberg, B. 1999: *Geologi: material, processer och Sveriges berggrund*. Prisma: Stockholm.
- Mallory, J.P. & Adams, D.Q. 2006: *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford University Press.
- Malmer, M. P. 1962: *Jungneolithische Studien*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°. Avhandling Lund.
- Pray, L. A. 2008: Discovery of DNA Structure and Function: Watson and Crick. *Nature Education* 1(1):100.
- Price, T.D. 1985. Traces of late archaic substance in the Midwestern United States. *J. Hum. Evol.* 14, 449–460.
- Sillen, A. and Kavanagh, M. 1982. Strontium and paleodietary research: A review. *Yearbook of Physical Anthropology* 25, 67–90.
- Sjögren, K-G. n.d.: *Chronology and economy of the Scanian Battle Axe Culture*. Manuskript.

Ordförklaringar

- Enbaspolymorfier – en positionsbestämd variation i DNA-strängen som omfattar en kvävebas (sekvensen CCGTAA kan vara förändrad till CCGCAA, fetstiltta kvävebasen utgör en enbaspolymorfi).
- Hocker – den avlidne placeras i hukande eller kurande ställning, i sidoläge eller sittande.
- Genom – en organisms samtliga gener, påvisas i cellkärnan och mitokondrien.
- Jamnakulturen – benämning på den materiella kultur som påvisas på Pontisk-kaspiska stäppen norr om Svarta och Kaspiska haven, daterad till 3.500 och 2.200 f.Kr.
- Demisk diffusion – spridning genom migration, till skillnad mot idéspridning utan att människor migrerar (kulturell diffusion).
- Haplotyp – variationer i det mitokondriella DNAt har studerats med hänseende till släktskap och närbesläktade variationer benämns haplotyper. Flera haplotyper bildar en haplogrupp.

Winstrups betydelse för Lunds universitets tillkomst – en omstridd fråga

Av Fredrik Tersmeden

Arkivarie, Lund

Denna artikel utgör en del av ett större historiografiskt forskningsprojekt om bilden av den danske och från och med 1658 svenske lundabiskopen Peder Winstrup. Här fokuserar författaren på problemet hur historikerna sett på Winstrups roll, när det gäller grundandet av Lunds universitet, alltifrån idé 1658 till invigningen 1668. Är Winstrup portalfiguren, som han själv hävdar, eller är det andra som skall tillskrivas äran som huvudaktörer – den förste kanslern Bernhard Oelreich eller rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie? Synen och svaren har varierat, från 1700-talet fram till idag, då nya böcker utkommit med anledning av Lunds universitets 350-årsjubileum. Artikeln bygger på ett föredrag som författaren höll på Lunds universitets historiska museum den 2 november 2017.

I mitten av mars 1658 fick lundabiskopen Peder Winstrup mycket fint besök. Det var Karl X Gustaf, nyvorden erövrare av och herre över de forna östdanska landskapen Skåne, Halland och Blekinge, som under två dagar gjorde den skånske prelaten den äran.¹ Att de båda herrarnas umgänge utföll till belåtenhet kan man sluta sig till inte bara utifrån det faktum att kungen skänkte Winstrup en präktig guldkedja med sitt porträtt i en diamantinfattad medaljong, utan även – och än mer – utifrån det faktum att majestätet förlänade Winstrup något för en prästman så ovanligt som svenskt adelskap.²

Om vad som mer exakt blev sagt under biskopens och monarkens umgänge, därom har vi dock bara Winstrups ord. Att frågan om den högre utbildningen – och särskilt prästutbildningen – i den nu sydsvenska landsändan kommit på tal är dock otvivelaktigt, ty en tid senare tillsände Winstrup monarken en utförlig promemoria i detta ämne: »betänkande om ett illustum gymnasium eller academia carolina». Som framgår skisserade Winstrup här två möjligheter: dels att

endast bygga ut den befintliga Katedralskolan till ett så kallat gymnasium illustre, dels att – för en obetydligt högre kostnad – låta detta gymnasium utvecklas till en fullskalig akademi, alltså ett universitet.

Winstrup 1668 – en bild etableras

Tio år senare, den 28 januari 1668, stod Peder Winstrup i sin domkyrka, men inte under en vanlig gudstjänst utan som medverkande vid den ceremoni, vid vilken Lunds universitet högtidligen invigdes. Till synes hade Winstrup därmed uppnått målet med sin promemoria från ett decennium tidigare. Dock var det inte den konung han då haft att göra med som slutligen fattat beslutet om ett universitet i Lund, utan den förmyndarregering som nu regerade i Karl X Gustafs minderårige sons namn. Varför det blivit så, och varför beslutet om att slutligen inrätta ett universitet dröjt så många år visste dock Winstrup att förklara, ty även om det hade varit Karl X Gustaf som »först conciperede oc fattede Tancke om et Universitet [...] i dette

Porträtt av Winstrup ur hans teologiska verk *Pendectae Sacrorum seu Commentarii in historiam domini n. Jesu Christi* (Lund, 1666). Bildkälla: Exemplar från 1945 i privat ägo.

Land / oc udi denne Stad» så hade det enligt biskopen inte varit »Guds Villie» att denne konung själv skulle få fullborda denna sin tanke.³

Att så var fallet förklarades med en biblisk analogi: Lunds universitet kunde enligt Winstrup nämligen jämföras med själva Jerusalems tempel, och Karl X Gustaf och Karl XI därvid med de bibliska konungarna David och Salomo.⁴ Av dessa var det David som ursprungligen lovat Gud att uppföra ett tempel för förbundsarken, men det var först hans son Salomo som fullföljt detta löfte. Att David själv aldrig uppfört det utlovade templet berodde dock inte på något svek eller någon försumlighet. Herren hade helt enkelt förklarat för David att denne genom att föra rättmätiga krig »imod Guds oc sine Fiender» i stället hade »opbyggt [ett] Blods-Tempel» till

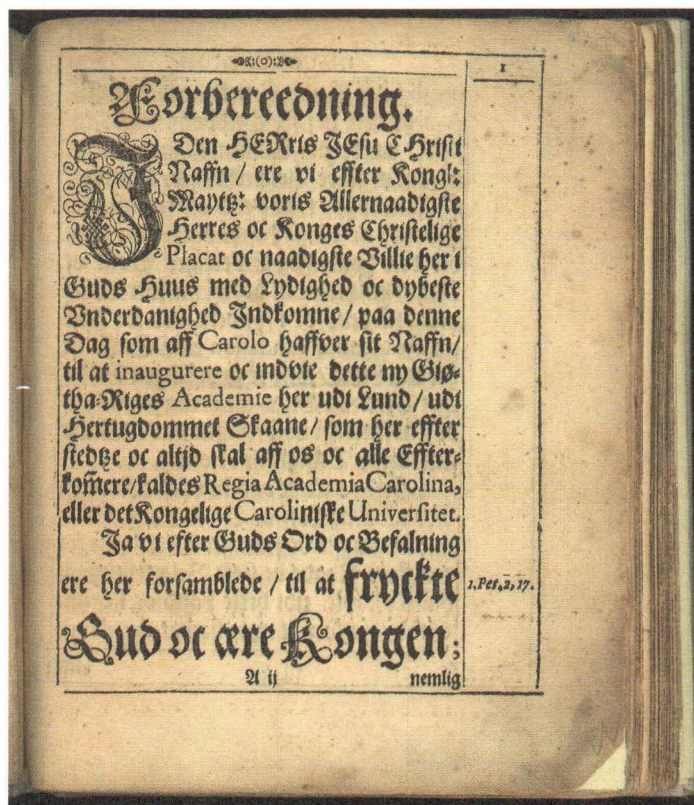
Herren.⁵ Att resa själva det fysiska templet lämnades däremot till krigarkungens son Salomo:

Hvorfor / ligesom Salomon udi vor Text siger: HERren hafver stadfest sit Ord / som hand talede: Thi jeg er opkommen i min Faders Davids Sted / oc sidder paa Israels Stoel / som HERren sagde / oc jeg haffver bygt HERrens Israels Guds Naffn et Huus: Saa kand vor Naadigste Konge / Kong CARL, sige; HERren haffver stadfest sit Ord / som hand om mig udi sit ævig Raad haffver sluttet oc talet; HERren haffver stadfest min Her Faders Forset / som nu ved mig er fuldkommet: Jeg er kommen i min Her Faders Sted / oc sidder paa hans Kongelig Stoel: Jeg haffver oprettet et Academie eller Universitet effter min Her Faders forset oc Villie / Gud til Ære.⁶

Att Salomo, det vill säga Karl XI, i det här fallet endast var 13 år och själv ännu inte tillträtt regeringsmakten tycks inte ha bekymrat Winstrup i denna högstämnda bibliska parallell. Kan man i dag möjligen tycka att Karl XI personligen prisas väl högt på sin förmyndarregerings bekostnad, så kan man samtidigt konstatera att Winstrup inte lämnar all ära åt de båda kungarna. Även hans egen insats lyfts fram i följande passage:

I ligemaade haffver Jeg uværdig / som en ringe Nathan, allerførst paa det underdanigste anholdet oc andraget / at høistbemelte Majestät vilde Gud til Ære stifte oc oprette et Universitet udi dette Hertugdøm / oc her i Lund; Huilcket høistbemelte Majestät gjerne samtyckte / eftersom hans Majestät allerede tilforn aff Gud i sit hierte haffde fornummet Indskiu-delse der til [...].⁷

Att Winstrup här till synes döljer sin egen insats under ord som »uværdig» och »ringe» kompenseras med råge av hans val av analogi. Nathan (eller Natan) var nämligen inte vilken biblisk person som helst utan konung Davids hovprofet, vilken flera gånger bringade viktiga bud från Gud till monarken, däri-

Första sidan ur Winstrups invigningspredikan från 1668. Bildkälla: Akademiska Föreningens arkiv.

bland Guds löfte att »[d]itt hus och ditt konungadöme skola bliva bestående inför dig till evig tid» (2 Sam 7:16).⁸

Winstrup hade i sin predikan alltså gjort sig till Guds språkrör och budbärare; den som meddelar konungen den gudomliga vilja som denne visserligen tidigare anat i sitt hjärta men annars inte själv kommit fram till. Att Karl X Gustaf sedan inte själv fullföljt detta Guds och Winstrups bud kunde förklaras av att hans tid och kraft tagits av rättfärdiga krig, men med sonen, Carl XI, hade Guds vilja ändå fullbordats enligt ursprunglig plan. Linjen från Karl X Gustafs och Winstrups möte fram till universitetets invigning föreföll självklar och sammanhängande; Winstrups egen roll därvid som central.

Lagerbring 1766 – Winstrups bild traderas

Den bild Winstrup förmedlat genom sin predikan synes av eftervärlden länge ha tagits som en okontroversiell sanning. När den kände – och för sin tid källkritiske – historikern Sven Bring (sedermera Lagerbring) år 1766 skulle teckna universitetets historia för den gästande kronprins Gustav (III) formulerade han sig sålunda:

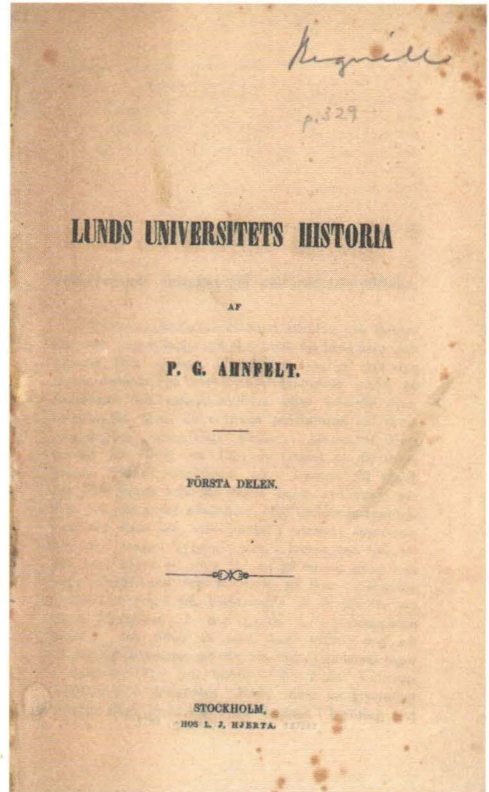
Konung CARL GUSTAF hade genom Roskildska freden förknippadt Skåne, Halland, Blekingen, Båhuslän och flere länder med Svenska Rikskroppen. Denne store Konungen fattade genast det Beslut, at här i Lund uprätta et almänt Lärosäte, så at, när HANS KONGL. MAJ:ST samma år 1658 ankom hit til Staden,

och Biskop Winstrup vågade sig at framföra detta förslag, Vann det genast HANS KONGL. MAJ:TS allernådigsta bifall och samtycke. Denna Stora Konungen vördar altså Kungeliga Academien såsom sin ärofulle Fader och Store Stiftare, och Denne Herren ifrån barndomen vand vid värjan och upföd bland Segrar, ville ock til slut öka sina triumfer genom et Segerfullt förjagande af mörker och okunnighet.⁹

Lagerbrings skildring var ursprungligen muntlig – ett tal – men utgavs även i tryckt form, och då nogsamt kompletterad med noter och källhänvisningar. Man kan därför se att den källa Lagerbring lutar sig mot då han nämner Winstrups förslag till kungen är just »Biskop WINSTRUPS inaugurations Predikning p. 18».¹⁰ Förvisso får kungen i Lagerbrings skildring lejonparten av äran, men bortsett från att detta är naturligt i beaktande av att historikern här riktade sig till rikets tronföljare, så kan man ändå konstatera att universitetstanken i denna skildring är något som självklart förenar kung och biskop. Ej heller nämns några andra aktörer från lokal lundensiskt håll än Winstrup. Att däremot Guds vilja försvunnit helt ur bilden kan måhända tillskrivas 1700-talets rationalism.

Ahnfelt 1859 – en radikal omtolkning

Den tryckta utgåvan av Lagerbrings tal utgjorde den första (om än kortfattade) historiken över Lunds universitet i svensk språkdräkt. Det skulle dröja nästan ett sekel innan ett nytt, men betydligt mer ambitiöst, sådant verk såg boklådornas diskar. Det var prästmannen och lundaalumnen Paul Gabriel Ahnfelt, mest bekant för sina *Studentminnen*, som redan på 1840-talet påbörjat ett ambitiöst projekt att skriva universitetets historia i åtta band.¹¹ Det skulle dock dröja ända till 1859 innan ett första band – omfattande perioden 1668–1676 – utkom, och detta skulle

Försättsbladet till P G Ahnfelts universitetshistorik från 1859. Bildkälla: Exemplar i privat ägo.

också komma att bli det enda. Projektets snöpliga rumphuggenhet till trots är Ahnfelts verk dock av stor betydelse vad avser synen på universitetets tillkomst, där det »radikalt kom att skilja sig» från tidigare historieskrivning.¹²

Orsaken till denna nya bild meddelar Ahnfelt i sitt förord: han hade kommit över diverse tidigare obeaktade arkivhandlingar och dokument, däribland ett av lundabiskopen Wilhelm Faxé förmedlat manuskript betitlat »en sannfärdig berättelse om Carolinska akademien grundläggning», samt ett antal, av en icke namngiven läroverkslektor funna, dokument från »Stenbockska arkivet på egendomen Thorsjö [...] af rent akademiskt innehåll»:

Denna skatt ställde han till mitt förfogande, och här fann jag icke blott bekräftelse på hvad det Faxeska manuskriptet med påtaglig sannolikhet upplyste rörande universitetets upprinnelse, utan ock nyckeln till många consistorii-protocoller, som hittills varit så gåtfulla. Nu visade det sig tydligt att det förra [Faxes manuskript] var en authentik [sic!] skrifvelse, på befallning afgifven till academiens förste canzler, grefve Gustaf Otto Stenbock, af dess förste procanzler, doctor Bernhard Oelreich [...].¹³

Denna skrivelse av Bernhard Oelreich kom Ahnfelt att luta sig tungt emot, och i kombination med att Ahnfelt uppenbarligen kände en illa dold aversion mot Winstrup – denne kallas redan första gången han omnämns i boken för »D:r Peder Vinstrup, högdragen i åminnelse» – gjorde att biskopens betydelse för universitetets tillkomst drastiskt reducerades. Visserligen fick även Ahnfelt tillskriva biskopen att först ha fört frågan på tal vid sitt möte med kungen 1658, men i denna version är det i praktiken kungen som är den pådrivande parten:

Få dagar derefter inträffade majestätet i Saxos gamla stad och tog in i biskopspalatset för att der i tvenne dagar uppehålla sig. Förtjusningen hos den versatille prelaten steg nu till sin höjd, och den sluge konungen skötte konungaträlen förträffligt. [– – –] Under ett förtroligt samtal med sin värd rörande kyrkoförfattningen och skolväsendet inom de nyss eröfrade landskaperna skall Carl Gustaf hafva tillsport Vinstrup, hvad honom syntes om det förslaget att använda Lunds capitelgods för ett ändamål af mera secular beskaffenhet, »t. ex. till funde- randet af en academia». Denna konungliga tanke, att på folkuppfostringens väg för evärdliga tider bemäktiga sig hvad han nyss med vapenmakt vunnit, egnade fullkomligt den klarseende monarken som, sannolikt mera för att dertill erhålla lika villigt som nödvändigt understöd af den inflytelserikaste man på stället, än just besvrad af någon religiös betänklighet, iklädt frågan en casuistisk drägt.¹⁴

Winstrups förslag reduceras här alltså till ett förväntat svar på kungens ledande fråga. Men inte nog med det. I Ahnfelts historie- skrivning försvinner även den raka linjen från samtalet 1658 till det faktiska beslutet att verkligen inrätta ett universitet. Inte bara kom de krig, vilka »bortvände [...] Carl Gustafs hog och sinne från fredliga och för fosterlandet väl längesedan högst nödvändiga inrättningar», emellan, utan Ahnfelt konstaterar även att Winstrup själv snart tappat intresset för universitetstanken. Vid riksdagarna såväl 1660 som 1664 är, konstaterar Ahnfelt, Winstrup tyst i frågan,¹⁵ och vid Malmö recess 1662 är det av Winstrup anförda prästerskapet det enda av de skånska ständerna som inte uttrycker önskemål om ett skånskt universitet. »Att Vinstrup skulle alldeles hafva öfvergifvit tanken på en universitetsinrättning i Lund, är föga troligt», erkänner visserligen även Ahnfelt, men konstaterar samtidigt att den gamle biskopen blivit »alltför lam och liknöjd för samma fråga som en gång legat honom om hjertat».¹⁶

Den som i den liknöjde Winstrups ställe ges äran av att universitetstanken åter kommit på tal är i stället författaren till det ovan nämnda faxeska manuskriptet, vilket skildrar hur dess författare, Winstrups rival om kanslersposten Bernhard Oelreich, såsom riks- änkedrottningens hovpredikant i Stockholm fått tillfälle inför rikskansler Magnus Gabriel De la Gardie åter föra lundauniversitetet på tal. »Tydiligen visar det sig nu», skriver Ahnfelt efter att ha redogjort för skildringen, »hurusom det är B. Oelreichs obestridliga förtjenst att i ganska väsentlig mon hafva bidragit till Carolinska universitetets grundläggning». Sedan rikskanslern väl vunnits för tanken är det även Oelreich som »såsom nära nog ensam organisatör af det hela, corresponderande, resande och på allt sätt negotierande, hade både foundation, donation, privilegier, constitutioner och löningsstat åt

universitetet i full ordning», det vill säga utför för allt det nödiga praktiska förberedelsearbetet.¹⁷

Detta arbete tvingas Oelreich dock utföra i motvind, och den motvinden utgörs av Winstrup. Närmast av ren avundsjuka över Oelreich framgångar i maktens korridorer skall denne »hafva gjort allt hvad han kunde för att undergräfvat Oelreichs förtroende på högre ort» inklusive publicerandet av en smådepaskill från biskopens eget tryckeri.¹⁸ Ahnfelt har således icke blott reducerat hovprofeten Natan till ett fåfängt offer för en förslagen monarks manipulationer, utan också avslöjat denne som en outhållig, för universitetstanken »liknöjd» och, inför dess verkliga befrämjare, även småsint och avundsjuk man. Och i den fallne idolens ställe reser Ahnfelt i stället ett panegyriskt äreminne över Oelreich:

Oelreich har efter allt utseende varit en af sin tids ypperste män, kunskapsrik, anderik, kraftrik, full af visdom och råd. Alla hans tillgöranden bära pregel af stor sjelfständighet, drift och dristighet. Hans öfverlägsna förmåga som praktiker hade på hans person tidigt ledt allmänna upp märksamheten.¹⁹

Weibull 1868 –

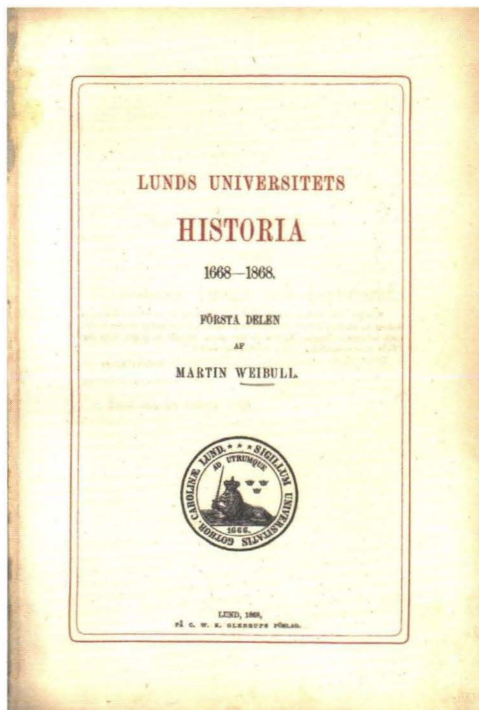
kålsupare och en omvärderad kung

Mindre än ett decennium efter att Ahnfelts första och enda band utkommit gav sig en historiker av facket med större framgång på att teckna Lunds universitets historia. Det var den unge adjunkten, sedermera professorn, Martin Weibull som tog sig an detta uppdrag i samband med firandet av universitetets 200-årsjubileum 1868.²⁰

Ehuru Weibull primärt byggde sin skildring på originalhandlingar i universitetets arkiv så hänvisar han, naturligt nog, rörande lärosätets äldsta tid även till Ahnfelt på sina ställen.²¹ Också i sin beskrivning av de yttre

dragen i händelseförloppet kring universitetets tillblivelse ligger Weibull tämligen nära Ahnfelt. Skillnaderna ligger mera i tonfall och värdering än i sak. Weibulls tonläge är generellt mer sansat än den öppet polemiske och värderande Ahnfelts, men icke för den skull helt sakligt eller neutralt. I sin syn på Winstrup kontra Oelreich kan man snarare säga att Weibull ser dem som ett par lika goda kålsupare. Detta gäller inte minst den splittring som de bidrog till sedan Winstrup, till Oelreichs förmån, bortmanövrerats från posten som universitetets prokansler:

Det hade kräfts vida mindre häftiga, om upprätthållandet af sina embetens värdighet vida mindre svartsjuka män än biskop Peder Winstrup och procancelleren, prosten Bernhard Oelreich i sjelfva verket båda voro, för att icke den falska ställning, i hvilken de härigenom kommit till hvarandra, skulle öppet hafva

Försättsbladet till Martin Weibulls universitetshistorik från 1868. (Exemplar i Universitetsarkivet.)

framträd och medfört efterverkningar inom det emellan dem liggande området. Sådana som de nu gestaltade sig under inflytelsen af deras onekligen ingendera tadelfria personligheter, blefvo förhållandena af den art, att spänningen dem emellan satte hela consistoriet [universitetets styrelse] i oro och söndrade större delen af den lärda församlingen i tvenne partier, af hvilkas brytning emot hvarandra snart alla andra tvister emellan medlemmarue togo färg.²²

Winstrup får dock något mer erkänsla hos Weibull än hos Ahnfelt, och betecknas bland annat som »en man, som med alla sina fel dock ej kan fränkännas att hafva egt känsla för sin ställning såsom de högsta andliga intressenas målsman i dessa trakter».²³ Den verkliga äran för universitetsplanernas realiserande lägger Weibull dock främst hos Magnus Gabriel De la Gardie. Det är han som med sin »varma nit om all fosterländsk bildning [...] omsider bragt den så länge hysta och ofta öfvergifna planen till utförande».²⁴ Oelreichs betydelse tonas här alltså ned, även om han tillerkänns »ett berömvärdt nit» för universitetet.²⁵

Det verkligt nya hos Weibull är dock värderingen av Karl X Gustafs roll. Där Ahnfelt ännu bara ansett det vara de nya krigens och kungens plötsliga död som hindrat denne från att fullfölja sin tanke på ett skänkt universitet, så pekar Weibull på att kungen aktivt synes ha ändrat inställning redan i maj 1658, och då i en skrivelse funnit det »något betänkeligt» att »låta i Skåne någon academia eller gymnasium illustre fundera». I stället skulle ett antal skånska studenter erbjudas stipendier för att kunna studera i Uppsala. När kungen sedan kommit att smida planer på att erövra hela det återstående Danmark blev universitetstankarna enligt Weibull än mindre aktuella: »af hvad betydelse skulle dessutom ett universitet i Lund hafva varit, i fall Kjöbenhavn kommit att ligga inom grän-

serna af hans rike?»²⁶ Ej heller, menar Weibull, var tanken på ett lundauniversitet särskilt aktuell eller levande inom förmyndarregeringen under dess första år; detta icke minst på grund av dess stora ekonomiska försiktighet.²⁷ Härmed reducerar Weibull ytterligare den långsiktiga betydelsen och effekterna av Winstrups promemoria.

Rosén 1968 – en källkritisk granskning

Hundra år efter Weibulls verk hugfäste universitetet åter ett jubileum med utgivandet av en officiell historik, denna gång i hela fyra band (av vilka det sista dock skulle utkomma först 1982) av lika många författare. Grundandet och den äldsta tiden behandlades av Jerker Rosén, en historiker som skolats inom den strikta lundensiska källkritik som förknippas med Lauritz Weibull, Martins son.²⁸

Rosén tar sig också an såväl Winstrup som Oelreich med källkritikens glasögon och finner bådas egna utsagor tendentiösa. Oelreichs redogörelse – den som Ahnfelt så tungt lutar sig mot – konstateras vara en partsinlaga »skriven i bitterhetens tecken»; detta eftersom den »tillkommit vid en tidpunkt, då han efter strid både med biskop Winstrup och universitetets professorer avkopplats från allt inflytande».²⁹

I Winstrups fall menar Rosén att denne troligen först i efterskott försett sin promemoria till kungen med en rubrik som inkluderar begreppet »akademia Carolina». Detta eftersom kungens ursprungliga uppdrag aldrig varit mer än att skissera på ett gymnasium illustre; något Winstrup dock tagit »som förevändning» för att på eget initiativ även »inlämna ett betänkande om en akademi» som kungen aldrig efterfrågat.³⁰ Vad sedan Winstrups ord om den egna rollen i invigningspredikan 1668 beträffar, så konstaterar

Rosén att dessa fällt »vid en tidpunkt, då Winstrup hade berövats allt sitt inflytande över universitetet och en annan [Oelreich] fått hela äran av att det kom till stånd [...]. Det kan därför vara förklarligt om han velat överdriva både kungens och sin egen tidigare roll».³¹

Rosén lanserar även en helt ny hypotes om varför Winstrup själv snart inte bara tappat intresset för ett skåniskt universitet, utan till och med snart aktivt börjat motsätta sig ett sådant. Detta handlar inte primärt om rivaliteten med Oelreich utan om skillnaderna i dåtidens danska respektive svenska prästutbildning. I Danmark kunde ingen utses till präst utan att först ha studerat vid universitetet i Köpenhamn och där erhållit »examen attestations». I Sverige var det däremot fullt möjligt att utse präster som endast gått i gymnasiet, och själva examinationen av dem låg hos stiftet, det vill säga biskopen:

Under de för skånestudenterna svåra undervisnings- och examinationsförhållandena 1658–1660 har Winstrup uppenbarligen vuxit in i sin roll som examinator med de ökade befogenheter som följde med. I samma mån som han funnit sig väl tillrätta i sin nya ställning har hans intresse för ett universitet med befogenheter att förrätta prästexamen svalnat.³²

Härigenom kom Winstrup att stå »helt utanför» universitetets slutliga tillkomst. Skall man säga att någon ges den huvudsakliga äran härför hos Rosén får det nog ånyo sägas vara De la Gardie, om än flankerad av Oelreich.³³ Karl X Gustafs betydelse når däremot här sin lägsta punkt. Kungen var, menar Rosén, aldrig någonsin intresserad av att inrätta ett universitet i Lund, och att förmyndarregeringen efter hans död ändå valde att uppkalla det nyinrättade lärosätet efter honom kommenteras med orden att »Karl X Gustaf torde, som vi sett, vara föga förtjänt av den posthuma hedersbetygelsen».³⁴

Några röster från de senaste åren

Man hade efter allt det ovan redovisade kunnat tänka sig att frågan om vem som egentligen skall äras för universitetets tillkomst nu skulle kunna anses genomtröskad och avgjord en gång för alla. Att så inte är fallet visar dock två nyutkomna böcker.

I det populärhistoriska översiktsverk från 2016 om universitetets historia som Björn Magnusson Staaf och undertecknad är huvudförfattare till lanserar Magnusson Staaf (som ansvarig för avsnittet om universitetet under stormaktstiden) hypotesen att det kan ha funnits ytterligare en, tidigare föga beaktad aktör att lyfta fram: änkedrottning Hedvig Eleonora. Att det var genom sin tjänst hos henne som Oelreich – liksom drottningen bördig från Holstein – fick tillfälle att komma i kontakt med De la Gardie har förvisso alla sedan Ahnfelt konstaterat, men hon har tidigare inte tillskrivits någon aktiv roll. Magnusson Staaf menar dock att man inte skall bortse från möjligheten av en sådan. Visserligen, framhåller han, finns det inga skriftliga dokument som bekräftar att änkedrottningen varit drivande i frågan och man skall akta sig för att spekulera där källor saknas, men

Å andra sidan vet vi att bara en liten del av vad som sägs, tycks och tänks överförs i text. Vår förståelse av historien kan på ett sätt bli lika snedvriden om man helt bortser från det som kan ha varit underförstått mellan raderna, eller som uttryckts i tysta åtbörder. Det är inte omöjligt att Hedvig Eleonoras roll varit större för skapandet av ett nytt universitet i Lund än vad som framgår av dokumenten. Den person i förmyndarregeringen som utan tvekan bör ha haft bäst förståelse för förhållandena i det danska riket och dess forna provinser var Hedvig Eleonora. Hon tycks dock ha valt att hålla en tillbakadragen profil. Hennes förtrogne var emellertid den starkaste personen i regeringen, Magnus Gabriel De la Gardie [...] dessutom

gift med Hedvig Eleonoras svägerska. I ett starkt mansdominerat sammanhang kan det ha varit en pragmatisk maktstrategi av drottningen att verka genom rikskanslern. Oelreich sammanträffade under 1665 med De la Gardie för att presentera idén om ett universitet mer i detalj. Var det kanske Hedvig Eleonora som möjliggjorde detta möte?³⁵

Utöver att lyfta fram drottningens roll innebär detta förstås en bekräftelse av Oelreichs betydelse på Winstrups bekostnad.

En helt annan bild, mycket mer lik den som en gång Winstrup själv och Lagerbring gav, förmedlas däremot av Per Karsten och Andreas Manhag, författare till den bok om Winstrup som utgavs av universitetets historiska museum i samband med dess utställning om biskopen 2017. Efter att ha skildrat dennes och kungens möte 1658 skriver författarna att

Winstrups roll i samband med universitetets slutgiltiga instiftande 1666 har ibland tonats ner, men det råder inget tvivel om att Winstrup själv, och antagligen alla andra under hans samtid, uppfattade det som att det var biskopens förslag och initiativ.³⁶

Författarna citerar därefter Winstrups ovan anförda passage om rollen som »Nathan» ur invigningspredikan, och drar slutsatsen att »[h]ade det funnits några tvivel om den saken [Winstrups roll] hade Winstrup knappast vågat uttrycka sig på det tydliga vis som han då gjorde». Att Oelreich i praktiken kom att bli den som drev projektet i hamn ses av Karsten och Manhag inte som ett uttryck för att Winstrup tappat intresset eller rentav bytt ståndpunkt, utan på att denne helt enkelt »utmanövrerats av sin antagonist Bernhard Oelreich».³⁷

Det sista ordet i frågan om Winstrups roll vid Lunds universitets tillblivelse synes alltså ännu inte på lång väg vara sagt.

Summary

This article is part of a larger historiographical project about Peder Winstrup, bishop of the episcopate of Lund, first Danish and from 1658 Swedish. Tersmeden concentrates on the problem of how historians during different periods have treated the role of Winstrup when the University of Lund was established as from its conception up to the inauguration in 1668. Was Winstrup its prime mover, as he himself asserts, or were there others who played a more important role – Bernhard Oelreich who was the first chancellor of Lund University or Magnus Gabriel De la Gardie, the councillor of the realm? Historians have differed in their opinions and answers to this question from the 18th century until the present day when new books have been published in connection with the 350th jubilee of Lund University.

Noter

¹ Detta besök finns mer eller mindre utförligt omnämnt i merparten av de historiska verk som utgör grunden för föreliggande studie, nämligen (i kronologisk ordning) P G Ahnfelt: *Lunds universitets historia – Första delen* (Stockholm 1859), s 5f; Martin Weibull: *Lunds universitets historia 1668–1868*, bd 1 (Lund 1868), s 10f; Jerker Rosén: *Lunds universitets historia I – 1668–1709* (Lund 1968) s 13; Björn Magnusson Staaf: »Stormaktstidens universitet 1668–1719» i Petra Francke (red), Björn Magnusson Staaf & Fredrik Tersmeden: *Lunds universitet under 350 år – Historia och historier* (Lund 2016), s 19, samt Per Karsten & Andreas Manhag: *Peder Winstrup – historier kring en 1600-talsmumie* (Lund 2017), s 51. Mötet finns även skildrat i Karl F Hansson: *Biskop Peder Winstrup 1605–1679* (Föreningen Det gamla Lund, årsskrift XXXIV; Lund 1952), s 55f, där dock inte universitetsfrågan berörs, varför detta verk av 1900-talets troligen grundligaste Winstrupforskare här i huvudsak lämnats åt sidan.

² Hansson 1952, s 55f, Karsten & Manhag 2017, s 52.

³ Peder Winstrup: *Inaugurations predicken anno 1668. den 28. januarij paa Caroli dag, der Regia academia Carolina, eller Giötha-riges kongelige universitet udi Lund i Hertugdømmet Skaane udi en meget stor oc Folkkrøige Forsambling bleff indvijet* (Malmö 1668), s 10f, 19.

- ⁴ Winstrup 1668, s 17.
- ⁵ Winstrup 1668, s 22.
- ⁶ Winstrup 1668, s 20.
- ⁷ Winstrup 1668, s 18f. Passagen även (dock med vissa skillnader i transkriberingen) återgiven i sin helhet i Karsten & Manhag 2017, s 51, samt i moderniserad språkdräkt i Rosén 1968, s 13.
- ⁸ Rörande Natan, se utöver berörda Bibelpassager i Andra Samuelsboken, Andra och Tredje konungaboken samt Första krönikaboken, t ex James F Driscoll: »Nathan» i *Catholic Encyclopedia*, bd 10 (New York 1913; digitaliserad version hos Wikisource: [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Nathan](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Nathan)).
- ⁹ Lagerbrings text citeras här efter den av Göran Blomqvist kommenterade nyutgåva, *Tal till kronprins Gustav*, som utgavs av Lunds universitetshistoriska sällskap 1995, s 37.
- ¹⁰ Lagerbring 1995, s 57.
- ¹¹ Rörande tillkomsten av Ahnfelts verk, se t ex Rosén 1968, s 5f, resp Gunnar Broberg: »Historien – Att skriva om ett universitet» i Gunnar Broberg & David Dunér (red): *Beredd till bådaderna – Lunds universitet och omvärlden* (Lund 2017), s 25f.
- ¹² Omdömet från Rosén 1968, s 6.
- ¹³ Ahnfelt 1859, s III.
- ¹⁴ Ahnfelt 1859, s 5.
- ¹⁵ Det bör här framhållas att enligt Rosen 1968, s 20, så deltog Winstrup, till följd av sjukdom, över huvudet taget inte i riksdagen 1664, något Ahnfelt tydligen missat.
- ¹⁶ Ahnfelt 1859, s 16.
- ¹⁷ Ahnfelt 1859, s 22f.
- ¹⁸ Ahnfelt 1859, s 25.
- ¹⁹ Ahnfelt 1859, s 2.
- ²⁰ Arbetet utfördes i samarbete med bibliotekarien Elof Tegnér, vilken dock primärt stod för de renodlat biografiska uppgifter som utgör verkets andra band. Den löpande historiska framställningen i band I (det enda som här citeras) var däremot Weibulls egen och jag refererar därför här till verket endast som »Weibull 1868».
- ²¹ Se t ex Weibull 1868, s 15, 18, 22, 43 och 49.
- ²² Weibull 1868, s 47f.
- ²³ Weibull 1868, s 17.
- ²⁴ Weibull 1868, s 18.
- ²⁵ Weibull 1868, s 38.
- ²⁶ Weibull 1868, s 12.
- ²⁷ Weibull 1868, s 17.

²⁸ Se Lars-Arne Norborg: »Jerker I Rosén» i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 30 (Stockholm 1998–2000).

²⁹ Rosén 1968, s 26.

³⁰ Rosén 1968, s 14f.

³¹ Rosén 1968, s 13.

³² Rosén 1968, s 20f.

³³ Rosén 1968, s 27, 29.

³⁴ Rosén 1968, s 28.

³⁵ Magnusson Staaf 2016, s 19f.

³⁶ Karsten & Manhag 2017, s 51.

³⁷ Karsten & Manhag 2017, s 52.

Referenser

- P G Ahnfelt: *Lunds universitets historia – Första delen* (Stockholm 1859)
- Gunnar Broberg: »Historien – Att skriva om ett universitet» i Gunnar Broberg & David Dunér (red): *Beredd till bådaderna – Lunds universitet och omvärlden* (Lund 2017)
- James F Driscoll: »Nathan» i *Catholic Encyclopedia*, bd 10 (New York 1913; digitaliserad version hos Wikisource: [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Nathan](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Nathan))
- Karl F Hansson: *Biskop Peder Winstrup 1605–1679* (Föreningen Det gamla Lund, årsskrift XXXIV; Lund 1952)
- Per Karsten & Andreas Manhag: *Peder Winstrup – historier kring en 1600-talsmumie* (Lund 2017)
- Sven Lagerbring: *Tal till kronprins Gustav* (Lunds universitetshistoriska sällsksaps årsbok; Lund 1995)
- Lars-Arne Norborg: »Jerker I Rosén» i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 30 (Stockholm 1998–2000)
- Jerker Rosén: *Lunds universitets historia I – 1668–1709* (Lund 1968)
- Björn Magnusson Staaf: »Stormaktstidens universitet 1668–1719» i Petra Francke (red), Björn Magnusson Staaf & Fredrik Tersmeden: *Lunds universitet under 350 år – Historia och historier* (Lund 2016)
- Martin Weibull: *Lunds universitets historia 1668–1868*, bd 1 (Lund 1868)
- Peder Winstrup: *Inaugurations predicken anno 1668. den 28. januarij paa Caroli dag, der Regia academia Carolina, eller Giøtha-riges kongelige universitet udi Lund i Hertugdommet Skaane udi en meget stor oc Folckkrøige Forsambling bleff indvijet* (Malmö 1668)

Generöst forskningsanslag till denna artikel har författaren erhållit från Syskonen Willers donationsfond.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2018, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaft, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Museichef Per Karsten, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Processledare Samuel Lindeborg,

Vessigebro

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,

Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,

Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

JES WIENBERG

Runstenshögen i Lund – ett bortglömt minnesmärke

I

JENS VELLEV

Et industrianlæg og en votivsten på Hven fra renaissanceen:
Om Tycho Brahes papirmølle

IO

TORBJÖRN AHLSTRÖM OCH CAROLINE ARCINI

Skelett vittnar om förhistorisk mobilitet och migration –
Gamla frågor, nya metoder

26

FREDRIK TERSMEDEN

Winstrups betydelse för Lunds universitets tillkomst –
en omstridd fråga

35

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.